

İçindekiler Tablosu

<u>I. Türk Mimarîsinde Anadolu Dışında Külliye Uygulaması</u>	3
<u>II. Anadolu Türk Mimarîsinde Osmanlı Öncesi Külliyesi</u>	8
<u>A. Anadolu Selçuklu Mimarîsinde Külliye Uygulaması</u>	8
<u>B. Anadolu Beylikleri Mimarîsinde Külliyesi</u>	11
<u>C. Osmanlı Dönemi Külliyesi</u>	14
<u>Dipnotlar</u>	24
<u>Kaynaklar</u>	25

Prof. Dr. Gönül CANTAY

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

Türk Mimarîsinde külliye kuruluşlarını anlamak ve okuyucuya aktarabilmek, külliyenin zamanı için tarifi, anlamı, fonksiyonel ve sosyal önemine açıklık getirmeyi gerektirmektedir. En basit anlamı ile, külliye "çeşitli fonksiyonel yapı birimlerinin birarada planlanıp inşa edildiği sosyal kuruluş" olarak tanımlanabilir. Bir külliyei meydana getiren yapılar, başta cami ve türbe olmak üzere, medrese, tıp medresesi, darüşşifa, imaret (aşevi), tabbane (misafirhane), han-kervansaray, arasta-çarşı, hamam, sıbyan mektebi, kütüphane, sebil, çeşme, muvakkithane, köprü ve bazı ek yapılar olmaktadır. Ancak bu yapıların tamamının bir külliyei oluşturduğu söylenemez. Bu yapılardan birkaçının birarada planlanıp inşa edilmesi, kuruluşun "külliye" adı ile tanınmasına yeterli olmuştur.¹

Külliye adı ile tanıdığımız bu fonksiyonel yapılar topluluğu daha önceleri hangi adla anılmakta idi? Şüphesiz yaptırının adı, yapı topluluğunun adlandırılmasında birinci derecede önemli olmakta ve bu kuruluşlar, kurucunun adı ile tanınmaktadırlar. "Fatih Külliyesi", "Kanunî Sultan Süleyman Külliyesi (Süleymaniye Külliyesi)" gibi. Ancak inşa edildikleri yıllarda, külliye adı ile tanıdığımız bu kuruluşların farklı bir kelime ile adlandırıldığını kaynak ve vakfiyelerden öğreniyoruz. Bu kuruluşların yapıldıklarında, "imaret" kelimesinin anlam ve sosyal içeriği ile ifade edildiklerini görmekteyiz.² İstanbul'da "Fatih İmaret", Edirne'de "II. Bayezid İmaret", İstanbul'da "Sultan Selim İmaret", "Haseki İmaret", "Süleymaniye İmaret" ve "Atîk Valide İmaret" gibi.

Bu kuruluşlar, özellikle kitabelerinde "İmaret" kelimesinin yer alması ve ayrıca yönetmelik niteliğindeki vakfiyelerinde "imaret" adı ile belirtilmiş olmakla dikkati çekmektedir. Bu noktada "imaret" kelimesinin hukuk, kültür, medeniyet ve imarla ilgili olarak çeşitli tanımları yapılabilmekte ise de, konumuzla ilgili tanımı, imar kapsamı içinde olanıdır. Ancak yakın geçmişten beri, "imaret" kelimesinin "aşevi" anlamında yerleşmiş bir terim olarak kullanımı ile karşılaşmaktayız. Mevcut imaret yapılarının üzerinde "imaret" kelimesinin yer aldığı bir kitabe görülmemekte, halkı doğrudan ilgilendiren aşevi olduğundan, imaret kelimesi bir yakıştırma olarak aşevi için kullanılmış olmaktadır. Sadece Anadolu'daki Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerine ait farklı fonksiyonel yapılara baktığımızda, yapıların işlev amacı ve planlaması ne olursa olsun (cami, türbe, medrese, darüşşifa gibi), kitabelerinde "imaret" kelimesinin yer aldığını görüyoruz. Hatta mimarî ile ilgili kitabelerde değil, Milâs'taki Ahmet Gazi Camii'nin ahşap minber kitabesinde de, "imaret" kelimesini buluyoruz.³

Osmanlı dönemi içindeki örneklerimiz ise, "imaret" kelimesinin anlamının yapı ile ilgili olduğunu, dolayısı ile işlevsel yapılar topluluğu olan kuruluşları ifade etmek için kullanıldığını ve çağı içinde "külliye" kelimesinin yerini tuttuğunu göstermektedir. Bu kuruluşların inşasından sonra, buldukları yerler "yeni imaret" adı ile anılmıştır. Edirne'de II. Bayezid'in yaptırdığı külliye, bu semtin "Yeni İmaret" adı ile anılmasını sağlamış, bu kuruluştan sonra Edirne'de ilk yapılan yapı "Eski İmaret" adı ile anılmıştır. Bu tür kuruluşların örneklerini, Osmanlı döneminde Anadolu'da ve İstanbul'da bulmak mümkündür. Fatih'in, İstanbul'da, Osmanlı sosyal yapısına uygun hale getirerek yenilediği Bizans'tan kalan Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin "Eski İmaret" adı ile anılması ve kendi adına kurduğu külliyenin "Yeni İmaret" adı ile tanınması gibi.⁴ İstanbul'daki iki önemli külliyei de, Kanunî Sultan Süleyman, Mimar Sinan'a inşa ettirdiği halde, Şehzadebaşı'ndaki oğlu Şehzade Mehmed'in adı ile, Süleymaniye'deki külliye ise kendi adı ile anılmaktadır.

İmaret adı ile sistemli yapı toplulukları olarak inşa edilen külliyelerin, bu noktada inşa edildikleri yerin çevresinde yaşayanlarla sosyal ilişkisi başlamış ve devam etmiştir. Külliye

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

kuruluşu, sadece yaptıranın hayır anlayışı ile ilişkili olmayıp, işlevsel yapıların ihtiyaca cevap verebilecek çeşitlilikte ve hacimde olması da önemli olmuştur. Bu ise her dönemde külliye yapılarının sosyal ve ekonomik durumuna bağlı olarak değişmiştir. Ekonomik durumun en güçlü olduğu dönemlerde büyük ölçekli, görkemli yapılardan oluşan külliyeler inşa edilmiş, özellikle II. Bayezid ve Kanunî dönemlerinde gelişmesini tamamlayan Hassa Mimarlar Ocağı'nın mimarları ve Mimar Sinan ile onun ekolünden yetişen mimarlarla külliye mimarisinde önemli anıtsal kuruluşlar meydana getirilmiştir. Bu kuruluşlar, bir yandan çağın mimarî anlayışına "Klasik mimarî" adını kazandırırken, bir yandan da Anadolu'da, menzillerde yeni yerleşim yerlerinin kurulmasını ve zamanla buraların şehirleşmesini sağlamıştır. Edirne, İstanbul, Amasya, Manisa gibi, zamanı için büyük şehirlerde ise, şehir dokusu içinde eski semtlerin yeniden mâmur hale gelmesine veya yeni semtlerin doğmasına sebep olmuştur.

Erken Osmanlı Dönemi külliye kuruluşlarından başlayarak, külliye şehrin dokusu içinde, yol ve ticaret merkezleri ile ilişkisinin, daima mimarları tarafından göz önünde tutulan önemli bir nokta olduğu anlaşılmaktadır. Menzil külliyelerinin kuruluşunda da, yol ile külliye konumu ve ticarî hayat arasındaki ilişkiye daima önem verilmiştir. Menzil kuruluşlarında, önemli bir nokta da, bunların kurucularından önce, yöre sakinlerinin bu menzil yerlerinin (derbend, dideban, bel, belen, geçit derek, madik), şenlendirilmesi arzu ve isteğinin, devlet ileri gelenleri tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır.⁵

İnşa edilen bu külliye kuruluşlarının devamlılığını sağlamak için vakıflar tesis edilmiş ve vakfiyeler düzenlenmiştir. Külliyelerin inşa edildikleri yöre halkı ile ilişkisi, sadece dinî olmamış, ticarî, eğitsel ve sosyal yardım anlayışı ile iç içe sürdürülmüştür. Külliye yapılarında tabbane, han (kervansaray), dükkanlar, arasta ticarî hayatla ilgili olarak var olurken, camiye cemaat sağlanmış, medrese, mektep, kütüphane yapıları, külliye çevre halkının çocukları için birer eğitim merkezi olmuştur. Bazı külliyelerde, tıp medresesi üniversite düzeyinde hekim yetiştirirken, darüşşifa yapıları, hem sağlık, hem de tıp öğretimi yapılan eğitsel kurumlar olarak halka hizmet sunmuştur. İmaret yapıları ise, külliye görev yapan tüm personel ve öğrencilerin yanı sıra, hastalara, konuklara ve fakir çevre halkına hizmet vermiştir.

Külliye kuruluşları, kurucunun ekonomik gücüne bağlı olarak, farklı sayıda ve çeşitlilikte fonksiyonel yapı birimleri içerirken, külliye planlanmasında yerin topografyası, yapıların şekillenmesinde önemli rol oynamış, gerek külliye yapılarının konumlanmasında, gerekse fonksiyonel birimlerin, mekân özelliklerini koruyarak planlanmalarında, tercihler yeni plan arayışları ile yorumlanmıştır.

Her fonksiyonel yapı birimi, kendi türü içinde, hem plan, hem de cephe anlayışı yönünden gelişmelerle inşa edilmiştir. Külliye mühendisleri-mimarları, ölçek olarak, yüzyıllar boyunca Türk mimarisinde devletlerin gelişen siyasi ve ekonomik gücü ile paralellik gösteren yapı toplulukları inşa etmişler, ancak çağın külliye anlayışında meydana gelen farklılaşmayı da eserlerinde vurgulamışlardır.

I. Türk Mimarîsinde Anadolu Dışında Külliye Uygulaması

Türk mimarisinde, Anadolu dışında külliye uygulaması nasıl olmuştur? sorusuna cevap arandığında, Türk mimarisinde külliye uygulamasının meydana çıkışını ve gelişmesini araştırmak gerekir.

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

Genel olarak, Samanoğullarının yıkılış tarihi olan 999'dan başlayarak, Buhara, Semerkant, Tirmiz gibi şehirlerde saraya bağlı fonksiyonel yapı topluluklarının varlığı kabul edilir.⁶ Bu şehirleri Karahanlılar, Samanoğullarından alarak, onlara ait yapıları kullanmamışlar, yeni yapılar inşa etmişlerdir.⁷ Bu yeni yapıların, şehirlerin içinde veya dışında inşa edilmiş, saray yapısının esas olduğu diğer fonksiyonel yapıların (cami, idarî yapılar, çarşı, ahırlar), sarayın etrafında yer aldığı ve bir tahkimat duvarı ile çevrili "saray külliyesi" olarak adlandırılabilir nitelikte kuruluşlar olduğu anlaşılmaktadır.

Karahanlıların Tirmiz şehir dışı saray kuruluşu (XI. yüzyıl) ile Gaznelilerin Leşker-i Bazar Sarayı (XI. yüzyıl) etrafında yer alan fonksiyonel yapılar, bu tür kuruluşların örnekleri olarak ortaya çıkmaktadır.

Büyük Selçukluların da hükümdar emri ile yapılan ilk resmî yapısı, Nişabur (İran), sonra Rey'de inşa edilen saray yapıları idi. Tuğrul Bey'in "Kendime saray yapıp, yanında Allah'ın evini (cami) inşa etmezsem utanırım" şeklindeki ifadesi, saray külliyesi olarak adlandırılabilir kuruluşların, Büyük Selçuklular Dönemi'nde de önemli olduğunu açıklamaktadır.⁸ Ancak Mâverâünnehir bölgesinde yaşayan Budist Türkler, Budist manastırlarının dinî ve sosyal yönünün özelliği olan hayır yapma ve bu amaçla vakıflar kurmak geleneğine sahip olduklarından, Müslüman Araplar bu bölgeye geldiklerinde kurumlaşmış bir durumla karşılaşmışlar idi. Dolayısı ile İslamiyet'in dinî ve sosyal fonksiyonlu yapıları için bu bölgedeki Türk devletlerinde hazır bir ortam var idi.⁹ Karahanlıların Tirmiz şehrindeki Hakim Tirmizî Külliyesi (XI. yüzyıl)'nin cami, medrese ve türbe kuruluşlu yapısı bizi şaşırtmamaktadır.¹⁰

Kaynaklardan medrese mimarisinin ilk örneklerini Gaznelilerin verdiği öğrenilmekte ise de, cami, medrese ve diğer fonksiyonel yapı birimlerinin bir külliye oluşturacak şekilde konumlandığı örneklerin varlığı henüz bilinmemektedir.

Yayınlarda Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklulardan bize ulaşan örnekler, daha çok, aynı fonksiyona sahip, kendi başına camiler, medreseler, kervansaraylar, hamamlar gibi belirli bir plan şemasının bazı farklılıklarla uygulandığı yapılar olarak görülmektedir. Ancak Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey tarafından Bağdat'ta cami, hamam, çarşı ve çevresindeki evlerle "Tuğrul Bey şehri" olarak anılan bir kuruluş inşa ettirildiğini öğreniyoruz. Bu ise Büyük Selçukluların, Karahanlıların Tirmiz şehrindeki Hakim Tirmizî Külliyesi gibi, fonksiyonel ve sosyal içeriği farklı yapılardan meydana getirilmiş külliye kuruluşlarının varlığına işaret etmektedir.¹¹

Diğer taraftan, Büyük Selçuklular zamanında, ticaret hayatının geliştiğini ve sağlamlaştırıldığını da kaynaklar ortaya koymaktadır. Bunun günümüze ulaşan örnekleri ribâtlardır (kervansaraylar). Ticaret hayatının gelişmesi ile zenginleşen ülkede, özellikle nüfusu artan şehirlerde, şehrin dokusunu etkileyen, değiştiren önemli yapı toplulukları da inşa edilmiştir. Az da olsa, o devrin tarih kaynakları ve seyahatnameleri bu durumu açıklayan bilgiler vermektedir.

Büyük Selçuklu ülkesindeki zenginleşme, menzillerde olduğu gibi, şehirlerde de geniş ölçüde imâr faaliyetlerine yol açmış, Sultan Sencer'in başkent yaptığı Merv, büyük bir şehir haline getirilmiştir.

Merv şehrinde, kuzey-güney ve doğu-batı yönlerinde uzanan ve birbirini kesen iki ana yolun kesişme yerinde, kubbe ile örtülü bir çarşının yer alması, sarayın, cami, medrese gibi

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

yapıların çarşı yakınında bulunması, özellikle Sultan Sencer'in kubbesi firuze sırlı tuğlalarla kaplı muhteşem türbesinin, caminin yanında inşa edilmiş olması, Merv'de bir külliye kuruluşunu açıklar niteliktedir.¹²

Büyük Selçukluların Semerkant, Ürgenç, Amul şehirlerinde de, tek olarak yayınlarda tanıtılan cami, medrese, hamam, kervansaray gibi yapılar paralelinde, külliye nitelikli kuruluşların bir parçası olarak düşünülebilir.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 1194'te Irak Selçuklu sultanı III. Tuğrul'un Harzemşahlardan Tekeş tarafından öldürülmesi ile son bulmuş olmasına rağmen, Ürgenç Harzemşahlar döneminde de gelişmesini sürdürmüştür. Merv, Nişabur, Belh, Gazne, Buhara ve Semerkant şehirlerinde de bu gelişmenin sürdürüldüğü bilinmekte ise de, bunlar günümüze gelebilen sayılı birkaç harap cami ve türbe yapısıdır. Oysa bu dönemde süfilik önemli olmuş, bilginler, din ve tarikatlar önem kazanmış idi. Hiç şüphesiz, 11-12. yüzyıllarda bu bilginler ve din adamları adına medreseler, zaviyeler, camiler ve hatta külliye nitelikli yapı toplulukları yapılmış olmalı idi. Moğolların tahribatının ilk olarak Harzemşahlar'ın eserlerine karşı olduğu düşünülür ise, bu yapıların çoğunun günümüze ulaşmama nedeni anlaşılır.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılma sürecinde birtakım devletler kurulmuştur. Böylece başlayan Atabekler döneminde, Atabeklerden üçü önemli olmuş, Selçuklu mimarîsi yeni eserlerle devam etmiştir.

Şiraz ve çevresinde Salgurlu Atabekleri (1148-1286), mescit, medrese, ribât, darüşşifa, türbe, kervansaray, çarşı gibi yapılarla çeşitli mimarlık eserleri ortaya koymuşlardır. Bunlardan Atabek Ebubekir'in Şiraz'daki evinin yerine, cami, ribat, darülhadis medresesi ve darüşşifadan meydana gelen bir külliye, vezir Fahreddin Ebubekir'in inşa ettirdiği kaynaklardan öğrenilmektedir.¹³

Daha Büyük Selçukluların güçlü sayılabileceği bir dönemde, Kuzey Irak ve Suriye'de ayrı bir Selçuklu Devleti durumu gösteren ve Suriye Selçukluları olarak anılan, aslında Musul ve Halep Atabekleri olan Zengîler (1127-1222), Halep ve Şam şehirlerine sahip idiler. Irak Atabeklerinin ortaya koyduğu mimarî eserlerde, Büyük Selçukluların mimarî özelliklerinin daha belirli olmasına karşılık, Suriye'deki eserlerde, bu yerlerde Emevîler ile başlayan İlk İslâm mimarîsinin özelliklerini yansıtan yapıların varlığı görülmektedir.

Halep Atabeyi Nureddin Zengî'nin (1146-1174) yapı faaliyetleri arasında, Halep, Rakka, Hama, Kudüs, Musul gibi şehirlerde ulu cami tipinde cami yapılarının inşa edildiğini veya onarıldığını görüyoruz. Bu camilerin plan şemalarında, genellikle Şam Emeviye Camii'nin plan şemasına bağlı kalınmıştır.

Oysa cami mimarîsi yanında, Suriye'ye medrese mimarîsini Atabekler sokmuş ve Nureddin Zengî'nin çeşitli şehirlerde inşa ettirdiği medrese yapıları günümüze kadar gelmiştir.

Suriye'de Büyük Selçuklulardan beri gördüğümüz dört eyvanlı medrese plan şemasında bazı değişiklikler görülmeye başlar. Medrese yapısının bütününe meydana getiren dikdörtgenin dış duvarları içinde dört eyvan şeması görülmekle beraber, kible yönündeki mekân, avlunun bir kenarı boyunca, enine dikdörtgen bir cami haline getirilmiştir. Böylece medrese plan şeması içinde önemli fonksiyonel bir mekân (cami) yorumlanmış ve bu

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

bütünlüğe medrese cephesinde giriş mekânlarının ya bir tarafında veya her iki tarafında kubbeli türbe mekânları katılmıştır. Böylece anıtsal bir cephe mimarîsi yaratılarak planın bütününde çeşitli fonksiyonel birimler yorumlanmıştır.

Atabek Nureddin Zengî'nin Şam'daki Nuriye Medresesi (1172 Hicrî 567), bu özellikleri gösteren önemli bir örnek olmuştur. Nureddin Zengî gibi Sunnîlik'in koruyucusu olan Selâhaddin Eyyubî tarafından medrese mimarîsi Suriye'de devam ettirilirken Mısır'a da girmiştir. Eyyubîler Dönemi'nde kible eyvanının cami birimi olarak gelişmesini sürdürdüğünü ve medrese mekânları ile cami mekânının, dış konturlarda bir bütünlük göstermediğini tespit edebiliyoruz. Bunun önemli örneklerinden biri, Halep'teki Şadbaht Medresesi (1193 Hicrî 589)'dir.

Son Abbasî Halifesi Mustansır'ın Bağdat'ta inşa ettirdiği Mustansırıye Medresesi (1233), Zengî mimarîsinin etkisinde dört mezhep için ve iki katlı olarak düzenlenmiştir. Bu yapıda dikdörtgen bir avlu etrafında dört eyvan plan kuruluşu görülmekte, kible tarafındaki eyvan, dikdörtgen şekilli ve avluya üç kemerli açıklıkla bağlanan bir cami olarak yorumlanmış bulunmaktadır. Medrese odaları ile doğudaki dar kenar boyunca yer alan ve bir koridora açılan altı dikdörtgen mekâna sahip olan yapı, eğitim amaçlı iki medrese ile camiden oluşan bir kompleks halindedir. Bu Zengî etkisinin açık bir sonucudur. Kaynaklardan öğrenildiği üzere, matematik ve tıp bilimleri ile ilgili iki şeyhin bulunması, bu medrese pozitif bilimlerin iki önemli dalının eğitiminin yapıldığını, dolayısı ile bütünün bir eğitim sitesi olarak yorumlandığını ortaya koymaktadır.¹⁴

Eyyubîler, Suriye'de önemli anıtsal medreseler, türbeler ve diğer fonksiyonel yapılar inşa etmişlerdir. Bunlardan bazıları günümüze ulaşmıştır. Medrese adı ile tanınan bu Eyyubî yapıları da, plan kuruluşları ile Zengî medreseleri gibi, bir avlunun dört kenarında dört eyvan şemasına bağlı kalmış ve avlunun kible kenarı boyunca dikdörtgen cami birimi yer almıştır. Anıtsal cepheyi meydana getiren giriş blokunun yanında ise türbe, ya Şam'daki Adiliye Medresesi'nde (1223) görüldüğü üzere cephe ile bütünleşen bir unsur olarak, yapı blokuna bağlı planlanmış, yahut da Ralep'teki Sultaniye Medresesi'ndeki (1231) gibi cami birimi ile bütünleşmiştir.

Eyyubî toprakları üzerinde kurulmuş olan Memlûkler, daha Necmeddin Eyyûb Dönemi'nde Türk asker ve komutanlarından güçlü bir muhafız ordusuna sahip olmuşlar, bu sırada İlhanlı hükümdarı Hülagû, Bağdat'ı alıp, Filistin'e ilerlemiş ise de, 1260'da Ayn-ı calud Savaşı'nda İlhanlı ordusunun yenilmesi üzerine, Baybars, Memlûklerin idaresini ele geçirmiştir. Sultan Baybars Dönemi'nde Memlûk mimarîsinin temelleri atılmış ve bu dönemde daha çok Emevîlerin eski cami geleneğine bağlanan camiler inşa edilmiştir. Külliye nitelikli kuruluşlar ise, Sultan Kalavun'un inşa ettirdiği külliye özelliklerini ortaya koymuştur. Makrizî'ye göre, inşaata 1284/85 (Hicrî 683) yılında başlamış, eser türbe, medrese ve maristan yapılarından meydana gelen bir bütün olarak, 35 m. uzunluğundaki ve 20 m. yüksekliğindeki anıtsal cephesi ile, en büyük külliye yapısı olmuştur. Kalavun Külliyesi'nde bir avlu etrafında dört eyvan plan şeması ile inşa edilen medrese yapısında, Zengî geleneği devam ettirilerek, doğu eyvanı derleme sütunlarla üç sahnalı bir cami bloku halinde yorumlanmış, kuzey ve güney eyvanları küçülmüş, kuzey eyvanı Kalavun Türbesi ile medreseyi bağlayan geçite, medresenin açılmasını sağlayan bir geçiş mekânı haline dönüşmüştür. Yapıda, medresenin batı eyvanı, güneybatı köşesinde bulunan bir kapı ile maristana bağlanmıştır.

Kalavun külliyesinde, medrese ve türbe bloku, batıdan bitişik olarak maristanla

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

bütünleşmiştir. Maristan bloku da, ana plan şeması ile, dört eyvan kuruluşunda olmakla beraber, kadın ve erkek hastaları için yapılan avlulu yapı birimleri ve diğer ek bölümlerle, kendi içinde bir kompleks oluşturmuştur. Maristan kompleksinin batıdan, ayrı bir girişi de bulunmaktadır. Memlûkler Dönemi'nde esasta, dört eyvan plan şemasının tekrarlanması ile meydana getirilmiş olan bu külliye yapısı, geleneklere bağlı, fakat yaygın bir külliye planlaması olarak tek örnektir.

Bundan sonra inşa edilen külliye durumundaki iki kuruluştan ilki, Kalavun'un oğlunun yaptırdığı Melik Nasır Muhammed Külliyesi (1295-1303) olup, yapıda türbe ve dört eyvanlı medresenin, doğu eyvanının cami olarak düzenlendiği görülür. Aynı tarihlerden Emîr Salar ve Sencer Cevli Külliyesi'nde (1303) de, medrese ve iki türbe yapısı ile minare, aynı cepheyi oluşturacak şekilde planlanmıştır. Gene Kahire'de Sultan II. Baybars'ın türbe ve dört eyvanlı medrese planındaki hanikahı, bu külliye kuruluşlarının diğer bir örneği olarak görülmektedir. Bunlarda medrese yapıları, plan kuruluşları ile, Zengî geleneğini devam ettiren yapılar olmuşlardır.

14. yüzyılın ortasında inşa edilen Sultan Hasan Külliyesi (1356-1363), kenar uzunluğu 32 m ölçüsündeki avluya açılan dört eyvan şemasına bağlanan, dış konturları ile, uzun kenarının 150 m'yi bulduğu bir cephe ile, dikdörtgen dış konturlara sahiptir. Bu dikdörtgenden dışarı taşan hacim ise, kubbeli, kare planlı türbe yapısıdır. Kible eyvanı önünde yükselen türbenin iki köşesinde yükselen birer minare, bütüne anıtsal bir ifade kazandırır. Kible eyvanı, geniş bir kemerle şadırvanlı avluya açılan cami yapısı olmuş ve bu avlu etrafındaki mekânlar, üç kat olarak düzenlenmiştir. Eyvanlar arasındaki köşelerde, avlularında birer havuzun yer aldığı, tek eyvanlı birer medrese, dört mezhep için planlanmıştır. Böylece Sultan Hasan Külliyesi, dört eyvan şemasının, bir külliyedeki bağımsız fonksiyonel yapı birimlerinin planlanmasındaki son aşaması olmuştur.

Mısır'da Türk Memlûkleri Dönemi'nden sonra, Çerkes Memlûkleri Dönemi'nin, benzer plan kuruluşu ile en önemli yapısı, Sultan Salih Berkok Külliyesi'dir (1386). Külliye, kare planlı bir dış görünüme sahip olup, şadırvanlı, kare bir avlunun her kenarı boyunca, destek ve kemerlerle oluşturulmuş bağımsız yapı birimleri şeklindedir. Kible yönündeki eyvanda, üç sıra pembe granit sütunlar ve kemer sistemi üzerine kubbelerle, çok kubbeli cami birimi yer alır. Caminin her iki tarafında kubbeli birer türbe planlanmış, medrese odaları ise sağ köşedeki türbenin arkasında, bir koridor üzerine sıralanan mekânlar ile öndeki kubbe örtülü revaklar olarak tasarlanmıştır.

Böylece, Suriye'de Zengî mimarîsi ile başlayıp, Eyyubîler ile devam eden dört eyvanlı plan şeması ile külliye yorumlaması, Mısır'da, Türk Memlûkleri mimarîsinde, bu şemanın en geniş şekilde uygulanan örneklerini vermiştir. Çerkes Memlûkleri döneminde de, dört eyvan şeklindeki ana plan şeması, büyük ölçüde fonksiyonel birimlerin planlandığı bir bütün olarak yorumlanmıştır. Kare planlı ve kubbeli, bir veya daha fazla sayıda türbe birimleri ise, gerek planda, gerekse cephelerde, bu ana şemayı bütünleyen hacimler ve kütleler olarak yer almıştır.

Bir avlu etrafında dört eyvan plan şeması, daha Karahanlı ve Gazneli kervansaraylarında anıtsal ölçülerde kullanılmış, Büyük Selçuklu mimarîsinde, kervansaray, medrese, cami gibi tek fonksiyonlu yapılarda, aynı şekilde varlığını ortaya koymuştur. Suriye'deki Zengî mimarîsinde, fonksiyonel yapı birimleri, ana hatları ile, bir avlu etrafında dört eyvan kuruluşlu plan şemasında yorumlanmaya başlamış, Eyyubîler ile Suriye ve Mısır'da, bu plan şemasının külliye mimarîsine yerleşmesi gerçekleşmiştir. Memlûkler Dönemi'nde ise,

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

büyük ölçekli ve anıtsal nitelikli örnekleri olan külliyelerin planlanmasında kullanılmıştır.

II. Anadolu Türk Mimarîsinde Osmanlı Öncesi Külliyesi

A. Anadolu Selçuklu Mimarîsinde Külliye Uygulaması

Anadolu'da Türk mimarîsinin örneklerini ortaya koyan devlet ve beylikler, Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçukluların çeşitli fonksiyonlara sahip yapı birimlerinin plan yorumunu, mimarî anlayışını bilen, özümleyen bir kültür yapısı ile Anadolu'daki birliklerini ortaya koymuşlar idi. Bunun sonucu olarak, bu mimarî bilgiler, kültür birikimi, Anadolu'ya hem kuzeydoğudan hem de güneydoğudan girmiş ve yaygınlık kazanarak devam etmiştir.

Büyük Selçuklu komutanlarından Artuk bin Eksük'ten adını alan ve üç kol halinde 1. Hısnkeyfâ ve Âmid, 2. Mardin ve Meyyâfârikîn, 3. Harput Artukluları olarak.¹⁵ Anadolu'da mimarî eserlerini vermeye başlayan Artuklulardan, Mardin'de Eminateddin Külliyesi'nin (1108-1122 Hicrî 502-516) günümüze bazı birimleri eksik olarak ulaşan kuruluşu, en erken külliye örneği olarak bilinir. Anadolu'daki bu en erken külliye yapısı, cami, medrese, darüşşifa, hamam ve çeşme gibi fonksiyonel yapı birimlerinden meydana gelmiştir. Külliye büyük bir alanı kaplayan hamamın batısındaki avlunun güneyinde cami, kuzeyinde medrese, doğusunda çeşme yer alır. Bugün namazgâhın bulunduğu yerde ise, darüşşifa yer almakta idi.¹⁶ Topografik şartlar sebebi ile kademeli bir yapılaşmanın görüldüğü külliye, cami ve medrese aynı avluyu paylaşmakta, ayrı fonksiyonel yapılar, organik bir bütünlük içinde yer almaktadır.

Küçük ölçüdeki bir diğer külliye, bir Anadolu Selçuklu eseri olan Tunceli Mazgirt'teki Elti Hatun Külliyesi'dir. Yapı, farklı plan şeması ile kare giriş mekânlı cami (1229), kuzey duvarına bitişik çeşme (1252), kümbet ve günümüze gelmeyen medresesi ile, fonksiyonel yapılar topluluğu olarak gördüğümüz ikinci örnek olmaktadır.

Anadolu Selçuklu Dönemi'nden günümüze ulaşan külliye örneklerinin, külliye meydana getiren fonksiyonel yapı birimlerinin farklı şekillerde konumlanması ile inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yukarıda sözü edilen iki örnek, bağımsız yapılardan meydana gelen külliye örnekleridir. Bu dönem külliyelerinin farklı yapı konumlamalarına bağlı olarak planlandığı ve mimarî görünüş kazandığı görülmektedir.

Konya'da Alâeddin Tepesi'nin doğusundaki İplikçi Camii ile mihrap duvarına bitişik Altunba Medresesi, bir külliye oluşturan yapılardır. Külliye'nin II. Kılıç Arslan zamanında düzenlenen vakfiyesi 1202 (Hicrî Receb 598) yılını verir.¹⁷

Cami mihrap duvarına bitişik medrese yapısı ile, külliye oluşturan erken tarihli bir örnek, Danişmentlerin Kayseri Ulu Camii ve kible yönünde camiye bitişik olan Melik Gazi Medresesi'dir. Anadolu Selçuklu Dönemi'nden 1206 (Hicrî 602) tarihli kitabesi günümüze gelen ulu cami, bir Danişmentli eseri olarak kabul edilir, medrese de Danişmentli hükümdarı Melik Gazi'nin adını taşır, günümüze gelmemiştir.¹⁸

Kayseri'de, cami ve medreseden meydana gelen diğer bir Danişmentli yapısı, günümüze ulaşan Kөлük Külliyesi'dir. Kapı kitabesine göre, Yağlıbasan'ın kızı Adsız Elti tarafından 1210 yılında ilk onarımını öğrendiğimiz bu külliye, mihrap önü kubbeli çok destekli bir cami ile caminin batısına bitişik olarak inşa edilen ve dar dikdörtgen ortak avluya revak

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

kemerleri ile açılan medreseden meydana gelir, medrese iki katlıdır. Yapıda, cami ve medrese, dış mimarî olarak bir bütün halinde tasarlanmış, plan kuruluşu yönünden de, her iki birim tam bir organik bütünlük içinde konumlanmıştır.

Kayseri'deki Hacı Kılıç Külliyesi (1249 Hicrî 647), cami ve medrese birimli, önemli bir Anadolu Selçuklu külliyesidir. Külliye, II. İzzeddin Keykâvus zamanında Ebul Kasım bin Ali el-Tusî tarafından inşa ettirilmiştir. Cami ve medrese gibi, iki ayrı fonksiyonlu yapının oluşturduğu külliye örneklerinde görüldüğünden çok farklı bir plan anlayışı, bütünü şekillendirmiştir. Külliye'nin dış görünüşü ile ortaya koyduğu bütünlük ve özellikle doğuda yer alan ortak cephenin devamlılık ifadesi, cami ve medrese planının yorumlanması ile de bir bütün olarak ortaya çıkmaktadır. Mihrap önü kubbeli cami, mihrap duvarına dik beş sahnla, enine gelişmenin bir ifadesi olarak planlanmış, iki ayak ve üç kemerle, iki eyvanlı medresenin kare avlusuna açılmıştır. Bu revaklı medrese avlusu, cami ile medreseyi bütünleştiren önemli bir unsur olmuştur.

Yukarıda sözü geçen Kayseri'deki Kölük Külliyesi'ndeki cami ve medresenin ortak küçük dikdörtgen avlusu, bu ortak avlunun ilk örneği olmakla beraber, Hacı Kılıç Külliyesi'nde hacimlerin ve avlunun durumu, daha belirgin olarak planlanmış ve sonraki dönemlerin üç kanatta revaklı cami-avlu- medrese bütünleşmesinin, bir ölçüde prototipini oluşturmuştur.

Anadolu Selçuklularının Konya ve Kayseri'de cami ve medrese olarak, dinî ve eğitim fonksiyonlu bitişik veya birarada planlanmış külliye kuruluşları gibi önemli bir örnek de, Mengücekoğulları Dönemi'nde, Divriği'de inşa edilmiştir. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası (1228/29 Hicrî 626)'nda, mihrap önü kubbeli, mihrap duvarına dik beş sahnlı ulu cami ile üç eyvanlı, kubbe altı revaklı, giriş yönündeki batı kanadı iki katlı olarak planlanmış darüşşifa, birarada yorumlanmıştır.¹⁹ Bu külliye'de de, caminin mihrap duvarına bitişik olan darüşşifa, bu durumu ile daha önceki örneklere benzemekle beraber, bu külliye'nin planı dış konturları ile bir dikdörtgen olarak düzenlenmiş ve kuzeydeki anıtsal cami girişi ile uzun batı cephede yer alan iki anıtsal kapı, cephenin bütünlüğü içinde ifadelendirilmiştir. Külliye'de, varolan bütünlük içerisinde, darüşşifanın ana eyvanının sol köşesi kümbet olarak değerlendirilmiş, bir pencere ile camiye açılan kümbet, iki yapı arasındaki organik bütünlük içinde, sadece dıştan yıldız külîhî ile belirlemiştir. Böylece, Mengüceki hükümdarı Ahmed Şah'ın camiyi, hanımı Melike Turan Melik'in darüşşifa yapısını inşa ettirdiği iki ayrı fonksiyonlu yapılar topluluğu, Ahlatlı Hurrem Şah'ın mimarlık bilgisi yanında, topografik problemleri başarı ile çözdüğü bir külliye olmuştur.

Anadolu Selçuklu Dönemi'nin, fonksiyonel birimlerin dörde yükseldiği önemli bir külliyesi, Kayseri'de Huand Hatun Külliyesi (1238 Hicrî 636)'dir. I. Alâeddin Keykubad'ın hanımı Mahperi Huand Hatun'un inşa ettirdiği kuruluş, mihrap önü kubbeli, mihrap duvarına dik yedi sahnlı cami yapısı ve ona dik olarak konumlanmış, bitişik, eyvanlı ve avlusu dört kenarda revaklı medrese ile inşa edilmiştir. Caminin medrese ile bitişik konumda olduğu kuzeybatı köşede cami alanı içerisinde, küçük bir avluda kurucunun kümbeti yer almıştır. Yapılar topluluğunda, cami, kümbet, medrese yapıları arasında organik bir bütünlük sağlanmıştır. Külliye'nin batısına inşa edilen hamam, kare planlı ayrı bir yapıdır. Külliye'de, Divriği'deki külliye'den daha zayıf olarak, cami, kümbet, medrese arasında, organik bütünlüğü olan bir yorumlama görülmektedir.

Anadolu Selçuklu mimarîsinde bu anlayışla inşa edilen bir külliye de, Konya Sahip Ata Külliyesi'dir (1258-1283 Hicrî 656-682). Anadolu Selçuklularında en eski ağaç direkli cami olan Sahip Ata Camii, mihrap duvarına dik, beş sahnlı tek fonksiyonel bir yapı iken,

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

mihrap duvarının soluna dıştan eklenen kare planlı türbe ve buna, mihrap yönünde bitişik, serbest dört eyvanlı, merkezî kubbeli hanikâh yapısı ile külliye durumuna getirilmiştir. Camiden günümüze ulaşan kapıda, iki tarafta yer alan sebiller, Mimar Kölük bin Abdullah'ın adını verir.

Anadolu Selçuklu Dönemi'nin, yukarıdan beri tanıtmaya çalıştığımız külliye kuruluşlarında, fonksiyonel yapı birimleri içinde, daima cami yapısı önemli olmuş, diğer yapılar (medrese, darüşşifa, kümbet/türbe, hamam gibi) camiye bağlı kalmış idi.

Ancak 13. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen külliyelerde, medrese biriminin, külliye yapıları içinde önem kazanarak ön plana çıktığı görülmektedir. Bu şekilde iki külliye kuruluşundan ilki, Akşehir'deki Taş Medrese Külliyesi'dir (1250 Hicrî 648). İki tarafı revaklı avlu ile üç eyvanlı medrese plan şemasında inşa edilen medresede, girişin solunda, iki revak açıklığı gerisindeki mekân, kubbeli türbedir. Genel olarak, Anadolu Selçuklu medreselerinde, köşe mekânlarından biri, -bazen yan eyvanlardan biri- türbe olarak düzenlenmiştir. Burada ise, avlu revakına açılan kare mekân, türbe olmuştur. Mumyalığa açılan medresenin giriş sol köşe mekânı ise, tamamen bağımsız bir şekilde, bir eyvan olarak dış cepheye açılmıştır. Cephede yer alan bu eyvandan, cephenin solundaki mescidin son cemaat yerine de, bir açıklıkla geçilmektedir. Minare, mescit, türbe ve medresenin bitişik olarak konumlanması, bu küçük ölçüdeki külliye de cephe birliğini sağlamıştır. Çift şerefeli, sırlı tuğla süslemeli minare, cephenin hâkim unsuru olmuştur. Bu yapılara, cephenin karşısına onbir yıl sonra, 1260 (Hicrî 659) Hanikâh ve çeşme birimleri de katılarak, çok fonksiyonlu yapılardan meydana getirilen bu külliye tamamlanmıştır.²⁰

Konya'da İnce Minareli Medrese Külliyesi (1260-1265), kubbeli medrese kuruluşundaki medrese ile, ona bitişik, iki bölümlü son cemaat yeri bulunan mescidin, aynı cephede yer alması ile bir bütünlük ifadesi taşır, mescidin solunda yükselen çift şerefeli minare, bütünü değerlendirmiştir. Bu özellik, yapıyı Akşehir Taş Medrese'ye bağlar. Mimar Kölük bin Abdullah, külliye medrese, mescit ve minare dışında, günümüze gelmeyen bir de mektep katmıştır.²¹

Anadolu Selçuklu Dönemi külliye mimarîsinde, medrese yapısının önemsendiği külliye kuruluşları, 13. yüzyılın ikinci yarısında meydana getirilmiştir. Ancak medrese yapıları, kendi mimarî türü içinde, Anadolu'da başından beri önemli olmuştur. Hatta Anadolu'da, bitişik olarak inşa edilen medrese yapıları ile eğitim ve sosyal içeriği güçlü kuruluşlar, daha 13. yüzyılın ilk yıllarında tesis edilmiştir. Böyle bir külliye, Kayseri'de Gevher Nesibe Darüşşifası ve Tıp Medresesi'dir (1205 Hicrî 602).²² Külliye, revaklı avlulu, dört eyvanlı medrese plan şeması yan yana tekrarlanarak ve soldaki şifahane blokuna, bir koridor üzerine sıralanan mekânları ile bir kanat eklenerek planlanmıştır. Tıp medresesinde, sağ köşe mekânı önünde, revakların gerisindeki bölüme kümbet inşa edilmiştir. Bu kümbet, Anadolu Selçuklu medrese plan şeması içinde yorumlanan ilk kümbet örneğidir. Diğer taraftan, Anadolu'da, dört eyvan şemasında, avlusu revaklı bu medrese planı, Suriye'deki Atabekler ve Eyyubîler dönemi medreselerinden farklı olarak uygulanmıştır. Atabekler, Eyyubiler ve Mısır'da Memlûk mimarîsinde, bir avlu çevresinde dört eyvan ve ara mekânları şeklinde yorumlanan bu plan, Anadolu'da, Artuklu mimarîsinde revaklı avlu ile birlikte yorumlanmış ve Anadolu Selçuklu mimarîsine geçerek medrese planında kullanılmıştır. Halep'te 1235'te inşa edilen bir Eyyubî eseri olan Firdevs Medresesi'nde revaklı avlu ve gerisinde kubbeli revaklar görülmektedir. Bu özellik, Artuklu ve daha sonra Anadolu Selçuklu medrese mimarîsinin, Suriye'de Eyyubî Dönemi medrese mimarîsine etkisini açıklar.

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

Anadolu Selçuklu mimarisindeki bu ilk eğitim sitesi (külliye) nden sonra, 13. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenen bir eğitim külliyesi de Tokat'taki Muineddin Pervane Darüşşifası ve Tıp Medresesi olmuştur.²³ Pervane Munieddin Süleyman'ın başlattığı, II. Mesud'un hanımı olan kızının tamamlattığı yapı, iki avlu etrafında düzenlenmiş bir çifte medrese durumunda olduğundan, bütünün "şifahane ve tıp medresesi" olarak düşünülüp konumlandığı ortaya çıkmıştır. Böylece Anadolu Selçuklu mimarîsi içinde, önemli yapı toplulukları olarak, çeşitli şekillerde konumlanan külliye kuruluşlarına, 13. yüzyılın başından itibaren pozitif bilimlere ve insan sağlığına yer verilen eğitim külliyelerinin katılmış olduğu görülür. Kurucularının adlarını yaşatan bu tıp medresesi ve şifahanelerin, inşa edildikleri çağda, site-üniversiter anlamda kuruluşlar olduğu, sosyal hizmet alanında da hizmet verdiği açıktır.

Anadolu Selçuklu Dönemi külliye mimarîsine bağlanan son kuruluş, Selçuklular'a bağlı Eşrefoğlu Süleyman Bey'in Beyşehir'de inşa ettirdiği Eşrefoğlu Külliyesi olmuştur. Yapılar topluluğunda, cami 1297 (Hicrî 696) tarihleridir. Bu külliye, caminin sokağa uygunluğunu sağlamak için, mihrap önü kubbeli, ağaç direkli yapıda, kuzeydoğu köşe pahlanarak, anıtsal bir cephe oluşturulmuştur. Cephenin sağındaki sebil ile, caminin doğusuna bitişik olarak inşa edilen kümbet, yerlerini bulan unsurlardır. Ancak bu külliye, sadece cami, sebil ve türbeden ibaret değildir. Caminin batısında, sıcaklık mekânı dört eyvan şemasında olan küçük bir hamam ile güneybatıda kitabeli külliye kapısı ve çevre duvarı kalıntıları vardır. Külliye meydana getiren fonksiyonel yapılar yanında, kitabeli külliye kapısı ve duvar kalıntıları, külliye'nin bir çevre duvarı ile sınırlandırıldığını açıklamaktadır.

12. yüzyılın başından, Artukluların Mardin'deki Eminateddin Külliyesi'ndeki organik bütünlük. 13. yüzyılın sonunda, Eşrefoğlu Külliyesi'nde, çevre duvarı ile sağlanmıştır.

Anadolu Selçuklu külliye planlamasında, mevcut yapı topluluklarını değerlendirerek, gördüğümüz özellikleri, şöylece ifade etmek ve bu yapılar arasında bir ayırım yapmak mümkündür;

1. Cami ve medrese gibi, dinî ve eğitim fonksiyonlu yapı birimlerinin bitişik olarak inşa edildiği külliyeler.
2. Cami ve tıp bilimleri ile sağlık hizmetlerinin sürdürüldüğü medrese planındaki eğitim birimi ve bir mekânın kümbet olarak değerlendirildiği külliyeler.
3. Yan yana tekrarlanan, medrese plan şemasında veya biraz farklı bir plan kuruluşu ile konumlanan, tıp eğitimi ve sağlık hizmeti fonksiyonlu kuruluşlar.

B. Anadolu Beylikleri Mimarisinde Külliyeler

Anadolu Türk mimarîsinde, Anadolu Selçuklu Dönemi külliye kuruluşlarından sonra, Beylikler Dönemi'nde inşa edilen külliyeler, önemli bir yer tutar. Beylikler dönemi külliyeleri, beylerin kendi adlarına inşa ettirdikleri büyük kuruluşlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha Anadolu Selçuklarına bağlı olarak, Beyşehir'de Eşrefoğlu Süleyman Bey'in inşa ettirdiği külliye, kuruluşu itibarı ile, Anadolu Selçuklu külliye mimarîsi geleneğinden ayrılmış, bu özelliği ile varlığını ortaya koymuş idi.

Anadolu'da Selçuklu Dönemi'nin sonlarında ortaya çıkan bu beyliklerin külliyeleri, günümüze kadar devam eden birer varlık kanıtı olmuşlardır. Ancak Anadolu'da kurulan yirmi kadar beyliğin hepsinde, külliye mimarîsinin örneklerini bulmak mümkün

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

olmamaktadır. Daha çok, Anadolu'nun, Konya ve Adana'yı içine alan orta ve güney bölgelerinde, batıdaki beyliklerin merkezlerinde, dönemin anıtsal külliye kuruluşları ile karşılaşmaktadır. Bu külliye, genelde, fonksiyonel yapı birimlerinin, külliye oluşturulan planlamada, çeşitli şekillerde konumlanması sebebi ile, farklılıklar göstermektedirler.

Anadolu Beylikleri Dönemi'nde dinî fonksiyonun ağır basması paralelinde, sosyal yardım fonksiyonunun da önem taşıdığı külliye kuruluşları inşa edildiğini düşündüren iki kuruluştan ilki, Germiyanoğlu II. Yakub Bey'in, Kütahya'da yaptırdığı külliye'dir. 1411/12 (Hicrî 814) yılında inşa edilen külliye'nin, vakfiye kitabesinden anlaşıldığına göre, imaret, mescit, türbe ve medrese ile, satın alınarak külliye'ye katılan "Yeni Hamam" bütünü meydana getirmektedir.²⁴ Ters T plan şemasındaki imaret yapısı ile dokuz odalı medrese ve hamamdan oluşan külliye'de, imaret yapısı içinde mescit mekânı, tabbane mekânları ve türbe bulunmakta, bir yapıda bütünleşen bu birimler, bu bütünlüğe katılan son cemaat yeri ile aynı planda, başarı ile yorumlanan unsurlar olmaktadır. Kalıntıların incelenmesi, güney eyvanına açılan türbe mekânının çıkıntısı ile güneydoğu köşe mekânı arasındaki boşlukta, medresenin dershanesinin bulunduğunu ve doğuya doğru medrese mekânlarının uzandığını açıklamaktadır. Bu bütünlükten ayrılan tek fonksiyonel yapı, vakfiyede belirtildiği üzere, satın alma yolu ile külliye'ye katılan, yol aşırı konumdaki hamamdır.

Gene Germiyanoğlu Beyliği mimarisinde, İshak Fakih Külliyesi (1433/34 Hicrî 837), mescit, türbe beraberliği ile medrese ve çeşmeden meydana gelen, daha küçük ölçüde bir uygulama olarak görülür.

Böyle imaret (sosyal yardım) fonksiyonu, ön planda tutularak inşa edilen diğer bir külliye, Karamanoğlu Beyliği mimarisinin bu eserle, Karaman'da anıtsal ifadesini bulduğu, II. İbrahim Bey Külliyesi (1432/33 Hicrî 836)'dir. Kitabesine göre, imaret, mescit, medrese, kuruluşu içinde yorumlanmış, yapının bütünü, beş bölümlü bir son cemaat yeri ve minare ile ifadesini bulmuştur. Bu fonksiyonel mekânlar bütünlüğüne, güney-doğuda kare planlı, külâh örtülü kümbet yapısı bitişik, son cemaat yeri karşısında, anıtsal çeşme yol aşırı olarak katılmıştır.

Germiyanoğullarının II. Yakub Bey Külliyesi'nden sonra, Karamanoğullarının bu külliyesi, iki kat üzerine, fonksiyonel mekânların birarada yorumlandığı önemli bir külliye örneği olarak günümüze gelmiştir.²⁵ Ancak unutulmamalıdır ki, Osmanlı Beyliği'nin, Bursa Hüdavendigâr Külliyesi'nde, cami ve medrese, ters T plan şemasında, iki katlı olarak 1366-1385 yılları arasında, her iki imaret külliyesinden de farklı bir kuruluşta ve daha erken bir tarihte inşa edilmiştir.

Anadolu'da Beylikler Dönemi külliye kuruluşlarından, Anadolu Selçuklularının bitişik fonksiyonel yapı birimlerinden meydana gelen külliye geleneğini devam ettiren, anıtsal nitelikte en erken örnek, Manisa Ulu Cami Külliyesi (1376 Hicrî 778)'dir. Saruhanoğlu İshak Bey'in, cami, medrese, türbe ve medrese cephesinde iki çeşmeden meydana gelen bu külliyesinde, bir taraftan, mihrap önü kubbesinin, büyük ölçüde sekiz dayanak üzerine uygulanması gerçekleştirilirken, diğer taraftan, aynı ölçülerle şadırvanlı, revaklı ve üç yönde girişleri bulunan avlu ile, Osmanlı mimarisine örnek olabilecek özellikler ortaya konmuştur. Cami ve bir mekânı türbe haline getirilmiş, avlusu revaksız medrese, paralel eksenlerde yan yana konumlanarak, Beylikler Dönemi mimarisinde önemli bir örnek yaratılmıştır.

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

Şadırvanlı avlu unsurunun, Menteşoğlu İlyas Bey'in Balat'ta 1404 (Hicrî 807) yılında inşa ettirdiği külliye de yer aldığı görülmektedir. İlyas Bey Külliyesi, 14 m. çaplı, tek kubbeli camii ile önemli bir gelişme ortaya koyarken, şadırvanlı avluyu çeviren revaklar gerisinde yer alan medrese odaları, cami ile aynı eksen üzerinde planlanmış olmaları ile dikkati çekmektedir. Medresenin dershanesi, caminin kuzeydoğusundadır, kubbeli bir eyvan olarak inşa edilmiştir, yanında kubbeli türbe (?) bulunmaktadır. Külliye de, aynı eksen üzerinde bulunan ve aynı avluyu paylaşan cami, medrese ve türbe yapılarının organik bütünlüğü dışında, kuzeydoğuda küçük bir de hamam vardır.

Böyle bitişik fonksiyonel yapılardan meydana gelen bir külliye kuruluşunu, Karamanoğlu mimarisinde de buluyoruz. Karaman'da Şeyh Alâeddin Karabaşı Velî Külliyesi (1465 yılı dolayları), cami, imaret ve türbeden meydana gelmiştir. Bu külliye de, iki sıra destek dizisi ile, mihrap duvarına dik üç sahnalı cami, aynı eksen üzerinde, üç eyvanlı, avlu kubbesi revaksız, medrese plan şemasında inşa edilen, imaret ve tekke fonksiyonlu yapı ile bitişik konumdadır. Bütünde iki yapı birimi, mihrap ekseni üzerinde birleşirken, imaretin güney kanadı, üç bölümlü bir son cemaat yeri olarak camiye katılmış, doğudaki ana giriş kapısı ile de, bir giriş revakı olarak kubbeli avluya açılmıştır. Sekizgen planlı açık türbe, caminin güneybatısına inşa edilmiştir.

Osmanlı mimarisinde, İstanbul'da Fatih Külliyesi'nin (1463-1470), planlanmış inşa edildiği yıllarda, Karaman'daki bu külliye, Anadolu Selçuklu mimarisinde uygulamasını gördüğümüz, farklı fonksiyonel yapı birimlerinin, bitişik olarak konumlandığı son örnektir. Ancak, külliye yapılarının aynı eksen üzerinde planlanması yönünden, Fatih Dönemi'nin İstanbul dışındaki, aynı eksen üzerinde inşa edilen cami, medrese ve ortak şadırvanlı avlulu İnegöl İshak Paşa Külliyesi'nden (1468-1482 Hicrî 873-887) önce yapılmıştır.

Anadolu Türk mimarisinde, daha Selçuklular'a bağlı Eşrefoğlu Süleyman Bey'in Beyşehir'deki külliyesinde, gelişmiş bir külliye planlaması ile karşılaştığımız, fonksiyonel yapılar topluluğu şeklinde konumlanmış külliye kuruluşu, Beylikler Dönemi mimarisinde de uygulanmış ve Osmanlı Beyliği'nin Bursa'daki külliye kuruluşları paralelinde örnekler meydana getirilmiştir.

İşte Osmanlıların Menteşe valisi Firuz Bey'in Milâs'ta yaptırdığı, ters T plan şemasındaki camii (1391 Hicrî 793), batı tarafındaki, tek sıra onbeş mekândan ibaret medrese yapısı ile birarada, külliye olarak inşa edilmiştir.

Ayrı fonksiyonel yapıların birarada konumlanması ile meydana gelen önemli bir külliye de, Candaroğlu İsmail Bey'in Kastamonu'da 1454 (Hicrî 858) yılında yaptırdığı külliye dir. Günümüzde külliye yapıları, şehir merkezinde bağımsız yapılar olarak algılanmaktadır. Ters T plan şemasında, beş bölümlü son cemaat yeri ile cami, karşısında kare planlı türbe ve imaret, avludan dışarı taşan kubbeli dersane mekânı ile, erken dönem Osmanlı medrese plan şemasında yorumlanmış olan medrese (1475), kuzeybatıda dikdörtgen planlı Kendir Hanı ve bugün sokak içindeki hamam, külliye nin sınırlarını açıklayan yapı birimleri olmuştur. Caminin güney tarafına, dört ayak üzerine, dokuz kubbeli bir de bedesten inşa edilmiş, külliye bu şekilde ticarî bir önem kazanmıştır.²⁶

Beylikler Dönemi mimarisinde, ayrı fonksiyonel yapıların birarada konumlanması ile inşa edilen en geç külliye örneği, Adana Ulu Cami Külliyesi (1513-1541 Hicrî 919-948)'dir. Ramazanoğullarının önemli bir mimarî kuruluşu olan bu külliye, mihrap önü kubbesinin yer aldığı ve iki yönde kubbeli revaklarla çevrili dikdörtgen avlunun güneydoğu köşesinde,

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

cami ile organik bütünlük içinde planlanmış, giriş revaklı türbesi ile, bağımsız bir yapı olarak algılanmaktadır. Ancak caminin doğusunda, caminin mihrap eksenine dik olan eksen üzerinde inşa edilen mederese ile, bütün bir külliye olarak ortaya çıkmaktadır.

Anadolu'daki Türk devletlerinin kronolojik sıralamasında, Artuklu mimarîsi ile ortaya çıkan, birden fazla fonksiyonel yapının külliye anlayışı ile yorumlanması, esas gelişme olarak, Anadolu Selçuklu mimarîsi ile uygulamada çeşitlilik gösteren önemli örneklerle başlamış, Beylikler Dönemi'nde ise çok azı bağımsız yapılardan kurulu külliyeler inşa edilmiştir. Beylikler Dönemi'nde, kendi küçük varlıklarını, mimarî anlayışlarını ifade edecek, kalıcı yeniliklerle ortaya koyan külliye kuruluşları, Erken Osmanlı mimarîsinin paralelinde meydana getirilmiş, bunlar Yavuz Sultan Selim Dönemi'ne kadar uzanan kuruluşlar olmuşlardır.

C. Osmanlı Dönemi Külliyeleri

Türk mimarîsi, yüzyıllar boyunca, belirli fonksiyonel yapıların örneklerine sahne olmuştur. Külliyeler, bu yapıları bütünlüğünde bulduran, toplumun dinî, kültürel, sosyal ve ticarî yapısıyla ilgili önemli kuruluşlardır.

En basit anlamı ile, külliye "çeşitli fonksiyonel yapı birimlerinin birarada plânlanıp, inşa edildiği sosyal kuruluş" olarak tanımlanabilir.

Anadolu'da, Türk devletlerinin sosyal devlet anlayışı içinde, önemli özellikleri ortaya koyan külliyelerin, Osmanlı döneminde, başlangıcından sonuna kadar tutarlı bir gelişme göstererek devamlılığı görülür.

Külliyeyi meydana getiren yapılar, başta cami, türbe, medrese, tıp medresesi, darüşşifa, imaret (aşevi), tabhane (misafirhane), kervansaray-han, arasta-çarşı, bedesten, hamam, sıbyan mektebi, kütüphane, sebil, çeşme, muvakkıthane, köprü ve bazı ek yapılardır. Bu yapıların tamamının bir külliye oluşturduğu, söylenemez. Bu yapılardan bir kaçının birarada plânlanıp, inşa edilmesi, kuruluşun "külliye" adı ile tanınmasına yeterli olmuştur. İnşa edildikleri yıllarda, farklı bir kelime ile adlandırıldığını, kitabe ve vakfiyeleri açıklamaktadır. İnşa edildiklerinde "imaret" kelimesinin anlam ve sosyal içeriği ile ifade edildiği görülür. İstanbul'daki "Fatih İmaret", Edirne'de "II. Bayezid İmaret" ve diğer örnekler gibi.

İmaret adı ile sistemli yapı toplulukları olarak inşa edilen külliyelerin, inşa edildikleri yerin çevresinde yaşayanlarla sosyal ilişkisi devamlılık gösterir.

Erken dönemde, Bursa ve Edirne başkentlerinde, şehrin Türkleşmesini, yeni yerleşim alanlarının kurulmasını ve şehrin büyümesini sağlar. İstanbul'daki örnekler ile de, şehrin üç yakasının görünüşünü değerlendiren ve büyük bir dünya devletini simgeleyen kuruluşlar olmuşlardır. Külliyeler ticarî hayatın sürekliliğini, güvenliğini sağlayan menzil kuruluşları olarak da, buldukları yerlerin gelişmesine, şehirleşmesine imkân hazırlamışlardır.

15-17. yüzyıllar arasında Atîk Sinan, Mimar Hayreddin, Mimar Koca Sinan, Davut Ağa ve Mehmed Ağa külliye kuruluşlarının önemli örneklerini yaratmışlar, en uygun tasarım tercihleriyle eserlerini inşa etmişlerdir.

Özellikle 16. yüzyılda, İstanbul'da, Edirne'de ve Şam'a, Bosna'ya kadar uzanan

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

menzillerde meydana getirilen bu kuruluşların, tek tek yapılar olarak değil, bir bütün olarak plânlandığı görülür. Bu özellikle, külliye kuruluşları, önemli yenilikler ortaya koyan bir gelişme göstermişlerdir.

Adı bilinen yapı tasarım ustalarının mimar olarak değerlendirilmiş olması, onların mühendislik yanı ile topografyayı değerlendiren yorumları üzerinde durulmaması ise kaynak ve yayınlardan sınırlı bir yararlanma sağlamıştır.

Günümüze ulaşan Osmanlı dönemi külliyesi tasarım ustalarının mühendislik ilgisini açıklayan örneklerdir.

Yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti'nin gelişen siyasî ve ekonomik gücü ile paralellik gösteren yapı toplulukları inşa etmişler, ancak çağın külliye anlayışında meydana gelen farklılaşmayı da eserlerinde vurgulamışlardır. İnşa edildikleri dönemler dikkate alınarak günümüze ulaşan külliye yapıları değerlendirildiklerinde, Erken Osmanlı Külliye Mimarîsi'nin örneklerinin belirli bazı özellikler ortaya koyduğu görülmektedir.

Şehirlerin başkent oluşları, yapılaşmaları üzerinde etkili olmuştur. İznik, Bursa'dan önce alınmış, ancak en erken tarihli eserler Bursa'da inşa edilmiştir, şeklinde yayınlarda ifade edilen durum son araştırmalarla değişmiştir. Bilindiği gibi, külliye tanımına uyan bir yapılaşmayı İznik'te de görmekteyiz. İznik'te Orhan Bey'in inşa ettirdiği Orhan İmaret, tabhaneli cami ve hamamı ile sade bir külliye oluşturmaktadır. Gene iki bâninin fonksiyonel birer yapıyı birbirine yakın inşa ettirerek oluşturduğu külliye yapısı ise, I. Murad adına, İznik Yeşil Camii (1378-92) ve I. Murad'ın annesi adına inşa edilen Nilüfer Hatun İmaret (1388) meydana getirmiştir.

Bu yapılar A (Ters T) plân yorumunun sadece imâret fonksiyonu yüklenen bir yapıda uygulanmasının örneği olurken, Yeşil Camii ana mekânın kare prizmadan vazgeçilerek dikdörtgen prizma olarak uygulandığı ilk örnek olmuş, bu mekân değişimi üst örtü probleminin küresel yarım kubbe ile birlikte, başka unsurlarla çözülmesi problemini de, cami mimarîsi bütünlüğünde ele alındığı örneği oluşturmuştur.

Bursa'da ise Orhan Külliyesi (H. 740/M. 1339) A plân yorumunda cami, medrese, aşhane, emir hanı, hamam, zaviye ve mektepten oluşan külliyeden medrese, aşhane, zaviye ve mektep günümüze ulaşmamıştır.

Bursa Orhan Külliyesi, Anadolu Beylikleri paralelinde Anadolu Selçuklularına bağlı Eşrefoğulları'ndan sonra, Osmanlılar bağımsız bir beylik olarak ilk külliye bütünlüğünün sağlandığı bu külliye inşa etmişler ve sonraki örneklerle de gelişmeyi sürdürmüşlerdir.

Bursa Orhan Külliyesi, külliye bütünü içinde ilk defa ticarî amaçlı bir yapının da yer alması ile ayrıca önemlidir. Emir Hanı, 14. yüzyılın ilk yarısında bir taraftan külliye kuruluşu içerisinde yer alması ile, diğer taraftan kervansaray plânlaması ile gösterdiği özelliklerle dikkati çeker.

Bursa'da ikinci külliye kuruluşu şehrin batı sınırlarını belirleyen Hüdavendigâr Külliyesi'dir (1366- 1385)'dir. Tabhaneli caminin üst katında medrese, yanda imaret ve önündeki yamaç düzlüğünde türbe ve yol kenarında gusulhane (gir-çık hamamı) ve camiyi çeviren duvarla bütünleşmiş kemerli çeşmesiyle bir bütün oluşturur.

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

Bursa şehrinin doğudaki gelişmesinin sınırlarını belirleyen kuruluş ise Yıldırım Külliyesi'dir (Vakfiye tarihi 1400//H. 802)'dir. Bu külliye'nin yapıları, üç kotta konumlanmıştır. Görüldüğü gibi Erken Osmanlı Dönemi'nde, Bursa'da şehrin batı ve doğu uçlarını belirleyen bu külliyeler gibi daha iki külliye inşa edilmiştir. Bunlar Orhan Külliyesi gibi yola bağlı kuruluşlardır. İlki Çelebi Mehmet'in başlatıp oğlu

II. Murat'ın kendi adını inşa ettirdiği Muradiye Külliyesi (H. 828-829/1425-26) olmaktadır. Her iki külliye'de günümüze bütünlüğü bozularak ulaşmıştır. Muradiye Külliyesi ise anıtsal türbe yapılarının meydana getirdiği haziresiyle ayrıca külliye kuruluşlarında bir geleneği başlatan örnek olmuştur.

Erken dönem Osmanlı mimarîsinin Edirne'deki örnekleri araştırıldığında ise; sadece II. Murat'ın dört ayrı yerde vakıf eserleri inşa ettirdiği anlaşılır. İlk külliye nitelikli kuruluş ise Yıldırım İmaret (Eski İmaret) adıyla tanıdığımız Yıldırım Külliyesi'dir (H. 799/M. 1397)'dir. Bu ilk külliye iddiasız yapılar topluluğu olarak dikkati çeker, Bursa'daki örnekler gibi çevre duvarı ile çevrelenmiştir.

Edirne'deki ikinci külliye kuruluşu ise şehrin kale kuruluşu dışında, kale önündeki düzlükte inşa edilmiş, günümüzde ise bütünlüğü anlaşılabilen bir durumda algılanabilen Eski Cami Külliyesi'dir (tamamlanması H. 816/M. 1414).

Camini kible tarafında (Vakıflar Bölge Müdürlüğü binasının bulunduğu alan ile yol ve yeni yapılaşma altında kalan alanda) bir medrese, ve imaret yapısı bulunmaktayken, gene batısındaki park alanı altında Taş Han-İki Kapılı Han adıyla kayıtlarda bildirilen ve günümüze ulaşmayan han yapısı, külliye'yi meydana getiren fonksiyonel yapılar olmaktadır. Günümüzde ise Ulu Cami plan geleneğindeki Eski Cami ile gelir vakfı olan çok kubbeli bedesteni (Edirne Bedesteni) ayrı ayrı isimlendirilmesi gibi, bütünlüğü düşünülmemeyen yapılar olarak algılanmaktadır.

Edirne'de II. Murad'ın inşa ettirdiği külliye nitelikli üç kuruluştan ilki Dâr ül hadis Külliyesi (h. 835/m. 1435), ikincisi Muradiye Külliyesi (1434-36) ile Osmanlı mimarîsinde önemli bir gelişmeyi ortaya koyan Üç Şerefeli Cami Külliyesi'dir (H. 841-851/M. 1437-47). Caminin güneydoğusunda yer alan Saatli Medrese (Yeni Medrese) ve mektep ile vakıf olarak inşa edilen Alaca Hamam'ın (H. 844/M. 1439) günümüze sadece müzede kitâbesi ulaşmıştır.

Edirne'de II. Murat'ın külliye yapılarını inşa ettirdiği yıllarda, devlet adamları da külliyeler inşa ettirmişlerdir. Gazi Mihâl Külliyesi (H. 825/M. 1422) tabhaneli cami, imaret, çifte hamam ve Tunca üzerindeki köprüden ibaret yapılarıyla, Edirne girişinde, şehri batıya açan menzil külliyesi olmuştur.

Gazi Mihâl Külliyesi'ne ulaşan yolun üzerinde inşa edilen Şah Melek Paşa Külliyesi (H. 832/M. 1429) ise İznik Yeşil Cami planının Edirne'deki uygulamasına örnek olmuştur. Edirne'de Beylerbeyi Külliyesi ise (h. 832/m. 1428-9) han yapıları ve sıra dükkânlarıyla bir ticaret külliyesi olarak düşünülebilir. Bu yapılar maalesef günümüze gelmemiş, vakfiye bilgisi olarak kalmıştır.

Erken Osmanlı Dönemi külliye örnekleri sadece Bursa ve Edirne'de değil, sınırlar genişledikçe doğu ve batı topraklarında da inşa edilmiştir.

Bursa'da Yeşil Külliyesi inşa edildiği yıllarda Gölpazarı'nda Mihâl Bey Külliyesi (H. 821/M.

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

1418) sonra Ankara'da Karacabey Külliyesi (H. 831/M. 1427) Çorum, Osmaniye'de Koca Mehmet Paşa Külliyesi (H. 840/M. 1436-37) ile, Balkanlar'da Osmanlı Devleti sınırları genişledikçe, külliye inşaatları yapılmıştır. Üsküp'teki İshak Bey Külliyesi (H. 842/M. 1438-9) gibi. Bu külliye de varlığı bilinen iki han yapısıyla ticarî hayatla ilgili bir yerde ve konumda inşa edilmiştir.

Erken Osmanlı Külliye mimarisinin örneklerinin belli bazı özellikler ortaya koyduğu görülmektedir. Bu külliyelerde cami fonksiyonel yapılar topluluğun ana yapısını oluşturmuş, külliye meydanına getiren fonksiyonel yapılar, arazinin topografyasına bağlı olarak konumlanmışlardır. Gene erken dönem külliyelerinin muhteşem örnekleri hükümdarların yaptırdığı külliye yapıları olarak, yeni yerleşmelerin doğuşunu sağlayan çekirdeği oluşturmuşlardır.

Bursa ve Edirne'de inşa edilen Erken Osmanlı külliyelerinin, Fetih'ten sonra İstanbul'da farklı konumlanmalarla devam ettiği gözlenmektedir. Fetih'ten sonra İstanbul, Edirne ve Amasya, Tokat'ta inşa edilen sultanî külliyelerin fonksiyonel yapı yerleşimlerinin aksel bir uygulamaya sahip olduğu görülür. Ancak devlet görevlileri tarafından inşa ettirilen külliyelerde ise, Bursa ve Edirne'de gördüğümüz külliye planlamasının devamlılığı açıktır. 15. yüzyılın bu külliye yapıları, ticaret merkezi durumunda olan kapalı çarşı yöresinde Mahmut Paşa Külliyesi (1462) ile Bayram Paşa Deresi'nin döktüğü alana yakın bir yol ağzında inşa edilmiş olan Murat Paşa Külliyesi (1471), Fatih döneminde Vefa'da inşa ettirilen Şeyh Muslihiddin Ebul Vefa Külliyesi (H. 881/M. 1476), şehrin sur içi dokusunda yer alan örnekler, olmaktadır. Fatih döneminin en erken tarihli külliyesi ise Eyüp Sultan Külliyesi (H. 863/M. 1459) şehrin sur dışı dokusunda, kutsanmış bir yerleşim yeri olarak gelişmesini sürdürmesine neden olmuştur.

Ancak Mimar Sinan Dönemi'ne kadar, erken dönem külliyelerinin özelliklerini taşıyan külliyelerin inşa edildiği 35-40 yıllık bir sürede, bulduğumuz örnekler arasında Sultan Ahmet'teki Firuz Ağa Külliyesi (h. 896/m. 1491) ile Çemberlitaş'taki Atık Ali Paşa Külliyesi (H. 902/M. 1496-7) İstanbul'un Antik Dönem'den beri değişmeyen ana yolunun (Divan Yolu) iki tarafında yer almıştır. İstanbul'un güneyindeki eski doku içinde ise bu iki külliye önceden inşa edilmiş olan Davut Paşa Külliyesi (H. 890/M. 1485), Sultan II. Bayezid Dönemi'nin örnekleri olarak görülür. Bu külliyelerde başta cami olmak üzere medrese, türbe, imaret vs. gibi fonksiyonel yapılar bünyeleri ile ilgili statik problemlerin çözülmesiyle de önemli olmuşlardır.

İstanbul'un alınmasından sonra Fatih'in kendi adına inşa ettirdiği külliye yapısı ise farklı olarak, fonksiyonel yapılarının çeşitliliği ve konumlanmaları kadar bünyesinde 16 medrese (Sahn-ı Semân medreseleri) bulundurmaya da, Bursa Yıldırım Külliyesi'nden sonra eğitimin düzenlendiğini de belirleyen külliye kuruluşu olmaktadır. Bu durumunu Kanunî Sultan Süleyman'ın Süleymaniye Külliyesi'ndeki düzenlemesine kadar da korumuştur.

Fatih Külliyesi (1462-1470) At Meydanı'ndan başlayıp, Edirne Kapısı'na uzanan yolun kuzey kenarında Mimar Sinan'ın Yusuf'un (Atık Sinan) hazırladığı plana göre inşa edilmiştir. Külliye kuruluşu itibarıyla aksel bir düzenlemeye sahiptir. Orta eksen üzerinde cami ve haziresi, yanlarda paralel bir çift eksen üzerinde dörderden sekizer medrese ve bunları doğu ve batıda bütünleştiren külliye duvarları ile, bu duvarlarda yer alan külliye kapıları, Çorba Kapısı, Türbe Kapısı, Boyacı Kapısı, Börekçi Kapısı gibi.

Fatih Külliyesi paralel beş eksen üzerinde topladığı cami ve eğitim yapılarının dışında

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

sosyal - sağlık hizmetlerinin verildiği darüşşifa, tabhane, imaret ve kervansaray- develik yapıları ise külliye'nin kible tarafında, ara iki eksen üzerinde konumlanmıştır. Ancak imaret altındaki kervansaray tahtanî olarak inşa edilmiştir. Medreselerden kuzeydekiler Karadeniz, güneydekiler Akdeniz Medreseleri adıyla tanınmakta, Macar Kardeşler Caddesi açıldığı sırada Akdeniz tetimmeleri istimlâk edilmiş, bulunmaktadır.

İstanbul ve dışında üç şehirde aynı banî tarafından dört külliye inşa edilmiştir. Bu külliye'nin müşterek özelliği coğrafi topografyaya uyumları, şehirlerin eksenini belirleyen nehirlerin oluşturduğu ana eksene dik olarak fonksiyonel yapıların, paralel eksenli yerleşimleridir.

Sultan II. Bayezid'in annesi için Tokat'ta inşa ettirdiği Hatuniye Külliyesi (1485), Amasya'daki II. Bayezid Külliyesi (1486), Edirne'deki II. Bayezid Külliyesi (1484-1488) ile İstanbul'daki II. Bayezid Külliyesi' dir (1501-1506). İstanbul'da diğer üç şehirde görülen nehirlerin yerini, ise Divan Yolu Caddesi almıştır. İstanbul'da 16. yüzyılın ilk çeyreğinde aynı derecede önemli diğer bir külliye ise Kanunî Sultan Süleyman tarafından tamamlatılan ve Haliç'e hakim bir tepenin düzlüğünde konumlanan Yavuz Sultan Selim Külliyesi (1522), II. Bayezid Dönemi külliye'nin özelliklerini yansıtır.

Mimar Sinan öncesi, İstanbul şehir dokusunda yer alan bu yapı toplulukları, Mimar Sinan döneminde ve daha sonraları da önemini koruyan külliye'ler olmuştur

16. yüzyılın büyük bir zaman diliminde, Mimar Sinan'ın %70-80'ini İstanbul ve yakın çevresinde gerçekleştirdiği eserlerine tek tek bakıldığında, çok çeşitli fonksiyonel yapılar inşa ettiğini ve bunların büyük ölçüde tamirlerle de olsa zamanımıza ulaştığını görmekteyiz.

Mimar Sinan ve ekolünün ortaya koyduğu eserleri, genel anlamda ve Osmanlı Türk Mimarîsi içinde, önemli olan özellikleriyle, şehir dokusu içindeki konumları ve sosyo-ekonomik etkileriyle ele alacak olursak, üç grupta toplamak mümkün olmaktadır.

- Şehir Külliye'leri
- Menzil Külliye'leri
- Münferit yapılar (Bunlar: camiler, mescitler, ticaretle ilgili yapılar; kervansaraylar-hanlar, çarşı ve arastalar, su ve yol ile ilgili yapılar; çeşmeler, su yolları, su kemerleri, köprüler vs.)

Mimar Sinan'ın planlayıp inşa ettiği önemli şehir külliye'lerini iki büyük şehirde buluyoruz; İstanbul ve Edirne. Ayrıca hayatının son günlerinde Manisa'da da Sultan III. Murad için bir külliye planladığını, ancak inşaatın halefleri tarafından tamamlandığını da öğreniyoruz.

Mimar Sinan'ın İstanbul'da planlayıp inşa ettirdiği Haseki Külliyesi'nden (1539) başlayarak, Üsküdar'daki Atik Valide Külliyesi'ne (1582-83) kadar ortaya konulan eserleri içinde, kendisinin de önemli saydığı üç külliye'nin inşaatı süresince meydana getirdiği diğer külliye'lerin şehir dokusunda nerelerde ve nasıl yer aldıklarına, şehrin önemli yolları ile ticaret merkezleri ve limanlar arasındaki ilişkilerine bakmaya çalışırsak; Mimar Sinan'ın İstanbul'da inşa ettirdiği ilk külliye olan Haseki Külliyesi (tek kubbeli camiye 1612'de ikinci kubbeli mekân ilave edilmiş) şehrin eski dokusu içinde yer almakta, bir yolun iki tarafına ve parseline sadık kalarak, yapıların planlanmış olmasıyla da önemli olmaktadır.

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

Kanuni Sultan Süleyman, oğlu Şehzade Mehmed'in Manisa'da ölümü üzerine, Mimar Sinan'a oğlunun hatırasına bir külliye yapmasını ister. Bunun üzerine Sinan cami, medrese, tabhane (misafirhane), kervansaray, imaret, mektep, muvakkithane, çeşme ve türbe gibi fonksiyonel yapı birimleri ile Şehzade Külliyesi'ni (1544-48) yaratır. Bu külliye Sinan, merkezî bir büyük kubbe etrafında dört yarım kubbeyi kullanarak, cami planında yenilikleri ortaya koyarken, fonksiyonel yapılardan tabhane ve kervansarayı bitişik olarak ve imareti de yol aşırı planlamıştır. 16. yüzyılın başında, bu düzenlemeye yakın bir külliye planlamasının İstanbul'da Sultan II. Bayezid Külliyesi'nde görüyoruz.

İstanbul'da Şehzade Külliyesi'nin inşası ile Vefa ve çevresinin önemi artmış, külliyenin arkasında inşa ettiği saraylar ve kervansaraylarla (Pertev Paşa ve Ali Paşa Sarayları) bu mahallin önemi daha da vurgulanmıştır.

Sinan'ın daha sonra İstanbul'da inşa ettiği Süleymaniye Külliyesi'nde (1557) camiye uzun eksenini boyunca merkezî kubbeyle iki yarım kubbe ilavesi ve yanlarda, orta ve köşelerdeki büyük, aradakiler daha küçük olmak üzere kubbe ile yorumlayarak, buna paralel iki eksen üzerinde ise sıbyan mektebi, iki medrese, tıp medresesi ve ecza deposunu (dâr ül-âkâkir), deniz tarafında ise cami dış duvarı altına dükkânlar, bu dükkânlar karşısında bir sıra dükkân, gerisinde de yine iki medrese inşa ederek, hamamı ve kible yönünde dâr ül-hadis medresesinin, Kanunî ve Hürrem Sultan türbelerini planlamıştır.

Mimar Sinan bu külliye sosyal içerikli tabhane, imaret ve darüşşifa yapılarını ise cami uzun eksenine dik bir eksen üzerinde konumlamıştır. İmareti tabhanenin yanına almış, altına ise kervansarayı L şeklinde, topografik şartlardan istifade ederek yerleştirmiştir. Bu külliye Sinan, batıdaki medreseler sırasında yer alan tıp medresesi, dâr ül-âkâkir ve paralel iki eksen üzerine çift avlulu olarak konumladığı darüşşifa ile, eğitim yapıları eksenini üzerinde bir tıp kompleksi de oluşturmuştur.

Kayıtlarda çarşı olarak zikredilen ve külliye ticarî hayatı devam ettirecek olan dükkânlar ise medreseler önünde bir sıra dükkânlar, Tiryakiler Çarşısı olarak yer almış, yine bir arasta da deniz tarafında topografik şartlara uygun bir şekilde yukarıda belirtildiği gibi planlanmıştır.

Şehzade Külliyesi'nin inşasıyla önemi artan Vefa ve Sarayı Atîk arasında kalan yerler, Süleymaniye Külliyesi'nin inşasının tamamlanmasıyla daha da önemsenmiş, külliyenin doğu medreseleri önündeki yerlerde de Kanunî Dönemi'nin kubbe vezirlerinden Siyavuş Paşa'nın sarayı inşa edilmiştir.

Mimar Sinan'ın Şehzade ve Süleymaniye külliyelerinden sonra şehrin Haliç-Eminönü yönündeki ticarî merkezle bağlantısını sağlayan ve gelişmesini etkileyen külliye, Rüstem Paşa adına inşa ettiği fevkâni cami ile yakınındaki büyük ve küçük Rüstem Paşa hanlarının oluşturduğu yapılar topluluğu olmuştur. Rüstem Paşa Külliyesi'nde (vakfiyesi 1561) daha önce Şehzade ve Süleymaniye külliyelerinde gördüğümüz gibi yapılar arasında organik bir bağ yoktur. Ancak Sinan, topografik şartları burada da çok iyi değerlendirmiş, toprağın önemli ve pahalı olduğu bu ticarî alanda, birbirine çok yakın iki han ile altında dükkânların yer aldığı sekiz destekli camiye planlayıp inşa etmiş ve bu külliye tamamlayan medreseyi de Yeşildirek'te (bugün Cağaloğlu) inşa etmiştir.

Rüstem Paşa, iskele ve gümrüklerin bulunduğu bu ticaret merkezinde, külliyesini inşa ettirerek âdeta ticarî hayata yatkınlığını, Mimar Sinan'ın eserleriyle ifadelendirmiştir.

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

Diğer taraftan Mimar Sinan, 1550'lerde başladığı Süleymaniye Külliyesi'ndeki inşaatın ilerlemeye başladığı yıllarda Hadım İbrahim Paşa adına Silivrikapı'da bir külliye planlayarak, 1551'de hemen sur kapısına bağlanan yolun iki tarafında, inşa etmişti. 1554'de de Topkapı'da kale içindeki düzlükte Kara Ahmet Paşa'nın cami, medrese ve türbeden meydana gelen külliyesini inşa etmiştir.

Mimar Sinan Süleymaniye Külliyesi'nin tamamlanmasından sonra bu defa da Edirnekapı'da oldukça yüksek ve her yerde farklı kotları olan, surların önünde, Mihrimah Sultan adına, Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle 1558'de tamamlanan külliyeyi plânlayıp inşa etmiştir. Bu külliye de cami avlusunu çeviren revaklar ve gerisindeki mekânlar ile bu mekânlarla aynı duvarı paylaşan dükkânlar (bugün yok) bir arada, bir bütünlük içinde plânlanıp inşa edilmişlerdir.

Görüldüğü gibi Mimar Sinan, bir taraftan şehrin eski dokusu içinde Haseki Külliyesi ile başladığı imar hareketini sürdürürken, Atmeydanı-Edirnekapısı yolu üzerinde ve bu yolun kuzeyinde inşa ettiği Şehzade Külliyesi, Haliç kıyısındaki ticaret merkezine ulaşmak için attığı ilk adım olmuş ve sonra Sarayı Atık'ın bir kısım arsası üzerine inşa ettiği Süleymaniye Külliyesi ile bu bağı geliştirmiş ve Rüstem Paşa Külliyesi ile de liman ticaretine ulaşmış, diğer taraftan ise şehrin önemli yolları üzerinde, önce Silivrikapı'da Hadım İbrahim Paşa Külliyesi'ni, Topkapı'da Kara Ahmet Paşa Külliyesi'ni inşa ederek, Edirnekapı'da Mihrimah Sultan Külliyesi ile hemen şehrin girişlerinde, şehrin Osmanlı-Türk karakterini vurgulayan eserler meydana getirmiştir.

Mimar Sinan şehrin Marmara'ya hakim bir yeri olan Kadırga'da, topografyası oldukça sarp bir yerde Sokullu Mehmet Paşa adına bir Külliye (1571-72) planlamış ve inşa etmiştir. Bu yapılar topluluğunda da Edirnekapı Mihrimah Sultan Külliyesi'nde gördüğümüz yapılar arası organik bağ aynı güçte hissedilmektedir. Mimar Sinan Sokullu için inşa ettiği külliye ile Kadırga Limanı'na ulaşan bir alanda, Marmara'dan bakıldığında şehrin görünüşünü belirleyen bir anıt külliye oluşturmuştur.

Risalet ül-Ebniye'den Mimar Sinan'ın Kadırga Limanı ile Topkapı Sarayı arasında kalan yerlerde de saraylar inşa ettiğini öğreniyoruz. Atmeydanı'nda bir saray yaptığı gibi, ayrıca Makbul İbrahim Paşa'nın sarayını yenilemiş (öl. 1536), Sinan Paşa için de bir saray yapmıştır. Kadırga Limanı'nda da 1561'de ölen Rüstem Paşa için bir saray inşa etmiş, böylece Marmara'ya hakim yerlerde bir saraylar zinciri oluşturmuştur.

16. yüzyılda İstanbul şehrinin sur dışı dokusunda farklı önemi olan yer ise, Eyüp semtidir. Eyüp semti bilindiği gibi fetihten sonra önemi vurgulanan ve ilk Eyüp Sultan Külliyesi'nin inşa edildiği bir yerdi. İşte bir yüzyıl sonra, Mimar Sinan bu dokuya gene topografik şartları en güç bir yerde, planlayıp inşa ettiği Zal Mahmut Paşa Külliyesi (1566-68) ile katılmıştır.

Haliç surlarının İstanbul kara surları ile buluştuğu yerde, sur kulesini de kattığı bir külliye daha inşa etmiştir ki, Eğrikapı İvaz Efendi Külliyesi (1585) olup, sadece cami yapısıyla tanınmaktadır. Oysa bir hamam ve meydan ortasında su maksemi de günümüze ulaşmış külliye yapısıdır. Burada Sinan sur kulesinin ikinci katı ile topografyanın bütünleştiği alana camii yerleştirmiştir. Böylece Külliye Haliç'e hakim bir konum kazanırken şehrin silüetinde de yer almıştır.

Mimar Sinan bir taraftan İstanbul'u külliye ile mamur hale getirirken, bir taraftan da Galata ve Üsküdar'da külliye ve saraylar inşa ederek, 16. yüzyılın imar hareketini

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

sürdürmekteydi.

Sinan'ın Galata'da Rüstem Paşa için bir han inşa ettiğini (1554-60) ve bir saray yapısı meydana getirdiğini biliyoruz. Boğaz'a açılan kıyılarda ise önemli bir liman olan Beşiktaş'ta 1555'de tamamlanan Kaptanı Derya Sinan Paşa için bir külliye inşa etmiştir. Sinan Paşa Külliyesi'nde de cami ile medrese organik bir bütün oluşturmuştur. Bu kıyıda Fındıklı'da Molla Çelebi adıyla tanıdığımız Kazasker Mehmet Efendi için 1560 yıllarına tarihlenebilen, altı destekli plan şemasında bir cami ile 1561 tarihli hamamdan meydana gelen bir külliye inşa etmiştir (Hamam yol yapımında ortadan kalkmıştır).

Mimar Sinan Fındıklı'dan sonra Kasımpaşa'da Kaptanı Derya Piyale Paşa adına, bir vadide büyük bir külliye (1573) inşa etmiş, camiyi üç taraftan çeviren revaklarla, cephenin ortasında yükselen minare ile ve 24 sütunlu revakla sarılmış sekizgen türbe yapısında, bâninin arzusunun belirleyen özellikleri yansıtmıştır.

Mimar Sinan, Haliç kıyısında Azapkapı'da da Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi'ni (1577) Kadırga'dan sonra ikinci bir külliye olarak, inşa etmiştir. Haliç'in Boğaz'a doğru devam eden kıyısında ise devrinde önemli bir askerî liman olan, Tophane'de Kaptanı Derya Kılıç Ali Paşa Külliyesi (1580) ni planlayıp inşa etmiştir.

Böylece Mimar Sinan Haliç ve takip eden kıyılarda günümüze ulaşan yapı topluluklarıyla, bu kıyılardan İstanbul'un görünüşü gibi, İstanbul'dan da bu kıyıların görünüşünü ifadelendiren, külliye meydanları getirmiştir.

Fakat İstanbul ve Haliç'in Boğaz'a uzanan kıyılarından başka, çağın için Üsküdar'da önemlidir. İstanbul'un sur içi dokusunda, Sinan Şehzade Külliyesi'ni inşa ederken, Üsküdar'da da Mihrimah Sultan Külliyesi'ni (1547) inşaat alanına bağlı olarak, farklı bir uygulama ile meydana getirmiştir.

Gene kaynaklardan Mimar Sinan'ın Üsküdar'da Rüstem Paşa, Sokullu Mehmet Paşa için birer ve Siyavuş için de iki saray inşa ettiğini öğreniyoruz. Ancak Mimar Sinan'ın meslek hayatının sonlarına doğru Üsküdar'da bir küçük bir de büyük olmak üzere iki külliye daha inşa ettiğini görüyoruz. Bunlardan ilki hemen kıyıdaki düzlükte Şemsî Paşa Külliyesi'dir. (1580) diğeri ise yukarıda, kademeli terasların düzlüğünden istifade ederek planlayıp, inşa ettiği Atîk Valide Külliyesi'dir (1582-83). Bu külliye cami ekseni üzerinde yer alan medrese sokağa uydurularak, Kadırga Sokullu Medresesi'nde gördüğümüz gibi fevkanî olarak inşa edilmiştir. Sosyal fonksiyonlu yapılar topluluğu organik bir bütün oluşturacak şekilde planlanmıştır.

Diğer taraftan İstanbul'da Piyale Paşa Külliyesi'nin inşa edildiği yıllarda Edirne'de Selimiye Külliyesi'nin (1569-1575) inşası sürmekte, külliye ana yapısı camide sekiz dayanaklı merkezî kubbenin statik meselelerini başarıyla çözen, mekân bütünlüğü, ışıklandırmayı, dış görünüşün piramidal silüetini en yüksek değerlerle sağlayan Mimar Sinan, İstanbul'daki külliyelerinden farklı olarak, burada kible yönünde simetrik bir çift medreseye yer vermiştir. Daha sonra III. Murat düşük kottaki dükkân sırasını T planlı çarşıyla tamamlamış, tonoz örtü ortasında dua kubbesine yer vermiştir. Çarşının güney boşluğunda bitişik olarak bir mektep fevkanî olarak inşa edilmiştir. Selimiye Çarşısı (arastası) önünde ise bir orta açıklığın iki tarafında avlusu revaklı kare plan kuruluşlu bir kervansaray da inşa edilmiştir. Ancak temelleri için kazı gerekmektedir.

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

Anadolu yakasında ise, Atîk Valide Külliyesi geniş kapsamlı sosyal yapıları ile, zamanı için, Anadolu'ya çıkan kervanlara, hareket eden ordulara önemli bir menzil kuruluşu olmuştur.

Gene 16. yüzyıl sonunda Mimar Sinan'ın planladığı, Mahmud Ağa'nın inşaatını sürdürdüğü, sonra Mehmed Ağa'nın tamamladığı, Manisa'daki Muradiye Külliyesi'nde (h. 994/m. 1585) fonksiyonel yapılar yola bağlı olarak ve birbirine paralel eksenler üzerine inşa edilmiştir.

Mimar Sinan İstanbul'daki külliyelerini de şehrin belli tepeleri üzerine inşa etmiştir. Selimiye Külliyesi farklı olarak, kubbe düzenlemesi ve dört minaresi ile Edirne şehrini taçlandıran bir eser olmuştur.

Mimar Sinan ve ekolü İstanbul ve Edirne'de önemli külliye inşaatları yıllarda, İstanbul'dan Balkanlar'a ve güneyde sınırlarımız dışında kalan, şehir ve menzillerde de külliye inşaatları etmişlerdir. Bu külliyelerin inşaat edilmişlerinin nedenini anlayabilmek için, Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli olan derbend teşkilatına bakmak gerekir.

Yollar üzerinde derbendlerin, geçitlerin, belenlerin bulunduğu yerlerde, menzillerde, yayaların, postanın, ordunun, tüccarların ve dolayısıyla kervanların geçtiği önemli mevkilerde gerektiğinde külliye inşaatı edilmiştir. Menzil külliyesi daha 15. yüzyıldan başlayarak Anadolu ve Rumeli'de önemli yollar üzerinde inşa edilmeye başlamıştır. Ancak 16. yüzyılda Mimar Sinan'ın yorumladığı menzil külliyesi, bu yüzyılın başından inşa edilmiş olanlarla beraber, bir zincirin halkalarını meydana getirmektedirler.

16. yüzyılda Mimar Sinan'ın menzillerde planladığı külliyelerden günümüze ulaşabilenlere bakacak olursak; Karapınar'da Sultan II. Selim Külliyesi (1569-70), Payas'ta Sultan II. Selim Külliyesi (1574), Ilgın'da Lala Mustafa Paşa Külliyesi (1583-84) ve Trakya'da Lüleburgaz Sokullu Külliyesi (1569) ile Havsa'da Kasım Paşa Külliyesi (1569-70) gibi, önemli menzil külliyelerinin, genel hatlarıyla hemen aynı plan şemasında konumlandığı ve külliyenin eksenini oluşturan, arasta yapısının da menzil yolu ile çakışık olarak planlandığı, anlaşılmaktadır.

Bu menzil külliyelerinde ticaretle ilgili yapı birimlerinin birinci derecede önemli olduğu da adeta vurgulanmıştır. Menzil yolu, külliyenin eksenini oluşturan arastanın içinden kervansarayına ulaşmış, yolcular burada konaklamış, belli ticarî kurallara göre mal ve para değişimi yapılmış ve kaynaklarda, özellikle Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde anlatıldığı gibi uğurlanmıştır.

İşte Mimar Sinan, menzillerde planlayıp inşa ettiği külliyelerinin yol ile organik bütünleşmesine verdiği önemi, şehirlerde özellikle İstanbul'un sur içi dokusunda meydana getirdiği külliye inşaatları konumları de, daima önemli bir özellik olarak, ortaya koymuştur. Mimar Sinan, gerek şehir gerekse menzil külliyelerini konumları de, topografik şartları en iyi değerlendiren bir mimar olarak, eserleri ile yaşamaktadır.

16. yüzyılda Mimar Sinan ve ekolü, bir taraftan menzillerde inşa edilen külliye inşaatları ile, günümüz yerleşim birimleri olan ilçe ve şehirlerin çekirdeğini oluştururken; bu yüzyıl sur içi İstanbul'una da iki önemli kara parçası üzerinde Haliç'in kuzeyinde Kasımpaşa-Galata-Beşiktaş kıyılarına ve Üsküdar yakasında kıyıya, kıyıda içeriyeye uzanan yol üzerinde önemli külliye inşaatları ederek, İstanbul şehrini surların dışına taşımıştır. Diyebiliriz ki, Mimar Sinan ve ekolü bugünkü İstanbul şehrini sınırlarını, hayatı boyunca meydana getirdiği

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

eserleriyle daha 16. yüzyılda çizmiştir.

Mimar Sinan'ın 1588 yılında ölümü üzerine, adını duyurmaya başlayan Mimar Davud Ağa III. Mehmed'in annesi Safiye Valide Sultan adına Eminönü'nde Yeni Cami Külliyesi'nin (H. 1006/M. 1597) planlamış, duvarları bir metre yükseltilmiş ve ölmüştür. Yapıyla sırasıyla Dalgıç Ahmed Çavuş ve Mimar Davud Ağa ilgilenmiş ve yapı 1663 yılında tamamlanmıştır. Külliye Hünkâr Köşkü yenilik olarak yer alırken, Mısır Çarşısı da 1660 yılında külliyeeye katılmıştır.

Yeni Cami Külliyesi'nin yapımı durduğu sıralarda, Mimar Sedefkâr Mehmet Ağa Sultan Ahmet Külliyesi'ni (H. 1018-1026/M. 1609-1617) inşa etmiştir. Bu Külliye'nin inşa defterlerine göre cami, hünkâr köşkü, medrese, mektep, darülkurra, türbe, sebiller, darüşşifa, imaret (darülziyafe, fırın, mutfak), dükkânlar, arasta, hamam, kira odaları, mahzenler ve evlerden meydana gelen zengin fonksiyonel yapı topluluğuna sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumla Sultan Ahmet Külliyesi ile Yeni Cami Külliyesi 17. yüzyıl başında Sinan geleneğinde inşa edilmiş külliye örneklerini oluşturmaktadır. Ancak fonksiyonel yapı olarak bazı farklılaşmalar da başlamıştır.

Mimar Sinan'dan sonra inşa edilen, caminin önem taşıdığı bir kuruluş Cerrah Mehmet Paşa Külliyesi (H. 1002/M. 1593) olmuştur. 16. yüzyılın son yıllarında İstanbul'da inşa edilmiş olan böyle küçük külliyelerde, Sinan'ın sonradan halefleri olacak mimarların adları görülür. Çarşamba'daki Mehmed Ağa Külliyesi (H. 993/M. 1585), Fatih Mesih Paşa Külliyesi (H. 994/M. 1585/86), Eğrikapı'da İvaz Efendi Külliyesi (H. 994/M. 1586), Karagümrük'te Nişancı Mehmed Paşa Külliyesi (H. 992-997/M. 1584-1588) gibi.

16. yüzyılın sonlarında caminin önemli olduğu, az sayıda fonksiyonel yapıya sahip küçük külliye gibi, medrese yapısının önem taşıdığı, külliye kuruluşları da inşa edilmiştir. Bunlar Divanyolu'nda Anber Ağa Külliyesi (1580), Çarşıkapı'da Koca Sinan Paşa Külliyesi (H. 1002/M. 1593), Saraçhane başında Gazanfer Ağa Külliyesi (H. 1004/M. 1595-1596), Vezneciler'de Kuyucu Murat Paşa Külliyesi'dir (H. 1015/M. 1605-1606) dir.

17. yüzyılda İstanbul'un sıkışan mimarî dokusunda böyle küçük külliyelerin inşası devam etmiştir. Vefa'da Ekmekçioğlu Ahmed Paşa Külliyesi (1610), Haseki Külliyesi'nin yanında Bayram Paşa Külliyesi (H. 1043/M. 1634), Çemberlitaş'ta Köprülü Mehmet Paşa Külliyesi (H. 1070/M. 1659), yolun karşısındaki Vezir Hanı ticarî yapısıyla yer almıştır.

Divanyolu üzerinde Çarşıkapı'da Kara Mustafa Paşa Külliyesi (H. 1094/M. 1683), Saraçhane'de Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi (H. 1111/M. 1700) ile Fatih'te Feyzullah Efendi Külliyesi (H. 1112/M. 1700) inşa edilmişlerdir.

17. yüzyıl içinde Üsküdar'da küçük bir külliye örneği olarak Çinili Külliyesi (H. 1050/M. 1640) inşa edilmiş, Anadolu'da ise üç büyük külliye önemli menzillerde inşa edilmiştir. Bunlar Antalya, Elmalı'da Ömer Paşa Külliyesi (H. 1019/M. 1610-1611); Ulukışla'da Öküz Mehmet Paşa Külliyesi (H. 1028/M. 1619) kışla-kervansaray fonksiyonlu bir kuruluş olarak; Kayseri-Aksaray menzilinde İncesu'da Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi'dir (H. 1081/M. 1670).

17. yüzyıl menzil kuruluşu olarak inşa edilen bu üç külliye'den Elmalı'daki Mimar Sinan külliyelerinin cami-medrese arasındaki organik bütünleşmesini vermekte, Ulukışla ve İncesu külliye plan kuruluşlarıyla 16. yüzyılın menzil külliyelerinde görülen, arastanın

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

eksen olduğu plân kuruluşu şemasını yaşatmaktadırlar.

18. ve 19. yüzyıllarda Batılılaşma döneminde inşa edilen külliye örneklerinde ise, her iki yapının, caminin ya da medresenin önem taşıdığı planlamayla külliyelerin inşa edildiği görülmektedir. Divanyolu'nda Çorlulu Ali Paşa Külliyesi (H. 1120/M. 1708) İstanbul'daki bir uygulama olurken, Aydın'da aynı yıllarda Nasuh Paşa Külliyesi (1708) inşa edilmiştir. 18. yüzyılda cami merkezli külliyeler geleneğini devam ettiren topluluklar ise, Üsküdar'da Yeni Valide Külliyesi (1708-1710), Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi (H. 1147/M. 1734), Anadolu'da Muşkara (Nevşehir) Damat İbrahim Paşa Külliyesi (H. 1139/M. 1726), Cağaloğlu'nda Hacı Beşir Ağa Külliyesi (H. 1158/M. 1745), Vezneciler'de Seyyid Hasan Paşa Külliyesi (1745) bünyesindeki misafir Hanı ile önemli olmaktadır.

18. yüzyılın ortalarında ise klasik külliye kuruluşunda, külliye yapıları yeni anlayışın da örnekleri olarak inşa edilmeye başlar ve Nuru Osmaniye Külliyesi (1748-1755), Lâleli Camii Külliyesi (1759-1763), Üsküdar'daki Ayazma Külliyesi (1760) önemli örnekleri oluştururlar.

18. yüzyılın son büyük külliyeleri ise Bahçekapı'daki I. Abdülhamid Külliyesi (1775-1789) IV. Vakıf Hanı ile önemli olurken, Beylerbeyi Külliyesi (1778) iki katlı hünkâr dairesiyle 19. yüzyıl örneklerine öncü olur.

18. yüzyılda Anadolu'daki külliye örnekleri ise Kırşehir, Gülşehir'de Silâhdar Seyyid Mehmed Paşa Külliyesi (1780) ile Doğubayezit'te II. İshak Paşa Külliyesi (1784) olmaktadır.

19. yüzyılda külliye yapımı devam etmiş önemli örnekler inşa edilmiştir. Üsküdar'da Selimiye Külliyesi (1805), Tophane'de Nusretiye Külliyesi (1826), Yenibahçe'de Bezm-i âlem Valide Sultan Külliyesi (1845), Fatih'te Hırka-i Şerif Külliyesi (1850), Dolmabahçe'de Bezm-i âlem Valide Sultan Külliyesi (1854) farklı amaçların ön plana çıktığı külliyeler olmuştur.

19. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Aksaray'daki Pertevniyal Valide Sultan Külliyesi (1871) ise çağının karışık mimarî üslubunun sentezi olarak günümüze ulaşmıştır.

Prof. Dr. Gönül CANTAY

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 7 Sayfa: 836-853

Dipnotlar :

1. Bürhân-ı katı tercümesi, (1799); Şemseddin Sami, Kamûs-i Türkî, 2. cilt, İstanbul, 1317. "Külliye" kelimesine yer verilmemiştir. Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, 5. Basım, Ankara, 1982, s. 638 de "Külliyye, Külliyyet" 1. Umûmîlik, bütünlük. 2. Çokluk, bolluk. 3. Osmanlı İmparatorluğu zamanında Araplardaki bâzı medreselere, üniversite kelimesinin karşılığı olarak verilen bir ad. Meydan Larousse, 7. cilt, s. 721-722'de "Külliye" büyük camilerin etrafında yapılmış medrese, kütüphane, hamam, aşevi gibi kurumların hepsine birden verilen ad (Medrese, üniversite anlamında kullanılışı daha yaygındır). Bu kaynaklarda yüzeysel açıklamalarla yetinilmiştir. Ayrıca, Osman Ergin, Türk Şehirlerinde İmarat Sistemi, İstanbul 1939, s. 19 vd. H. Ziya Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", Vakıflar Dergisi, 9. Ankara 1971, s. 13-38. H. Ziya Ülken, "Bir Türk sitesinin kuruluşu", Yeni İnsan, 86, İstanbul 1970, s. 18-24. Doğan Kuban, "Türk Şehir Yapısı Üzerine", Mimarlık ve Sanat, 1, İstanbul 1961, s. 37-41. Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı, İstanbul 1967.
2. Ferit Devellioğlu, a.g.e., s. 517'de "İmâr" Şenlendirme, bayındır hâle getirme. "İmâret" 1. Umran, bayındırlık. 2.

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

Yoksullara yiyecek dağıtılmak üzere kurulmuş olan hayır evi.

3. Osman Ergin, a.g.e., s. 1 vd. Gönül Cantay, "Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Kitabelerinde Yapıların Adlandırılması", Sanat Tarihinde Terminoloji Semineri 21-23 Nisan 1988, (baskıda).
4. S. Yıldız Ötüken, "İstanbul Kiliselerinin Fetihden Sonra Yeni Görevleri, banileri ve Adları", Hacettepe Beşerî Bilimler Dergisi, 10/2, Ankara 1979, s. 71-72.
5. Gönül Güreşsever (Cantay), Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişmesi, İ. Ü. E. F. Türk ve İslâm Sanatı Kürsüsü Doktora tezi, İstanbul 1974, s. 8 vd.
6. G. A. Pugachenkova ve V. İ. Rempel ile A. Nilsen, V. Nusov, D. Schlumberger'nin araştırma ve kazı sonuçlarına dayanan yayınları; Doğulu ve Batılı araştırmacıların yayınlarına dayalı sentezler olarak Emel Esin'in yayınları; bütün bu yayınları dikkatli bir inceleme ile, tarih kaynakları ve belgelerle de kronolojik ilişkileri kurarak Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977, eserinde senteze ulaştıran Mustafa Cezar'ın yayını ile açıklık kazanan, Samanoğulları, Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu mimarî verilerini daha geniş olarak tanımaktayız. G. A. Pugachenkova, Puti razvitia arkhitektury yuznogo Turkmenistana, Moskova 1958.; G. A. Pugachenkova-V. İ. Rempel, İstoriya iskusstva Uzbekistana, Moskova, 1965 A. Nilsen, Monumental'naya arkhi tektura Bukharskogo oasiza XI. -XII. v., Taşkent 1956.; V. Nusov, Arkhitektura Kirgizi si drevneyshih vremen do naşih dney, Frunze 1971. Emel Esin, "Türk-İslâm Mimarîsinin Türkistan'daki ilk Âbideleri", Türk Dünyası, 2, Ankara 1966, s. 1-10.
7. G. A. Pugachenkova-V. İ. Rempel, a.g.e., s. 189'dan M. Cezar, a.g.e., s. 218-219.
8. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 1969, s. 66.
9. W. Ruben, "Budist Vakıflar Hakkında", Vakıflar Dergisi, II, Ankara 1942, s. 173-181.
10. G. A. Pugachenkova-V. İ. Rempel, a.g.e., s. 197'den M. Cezar, a.g.e., s. 159.
11. Osman Turan, a.g.e., s. 87.
12. Yakut, Mu'cem al-buldan, c. 3, s. 122'den M. Cezar, a.g.e., s. 289.
13. Erdoğan Merçil, "Tarihî Kaynaklara Göre Salgurlu Atabeyliği'nde İmar Faaliyetleri", Sanat Tarihi Yıllığı, VIII, İstanbul 1978, s. 129-138. (s. 136 not 52'de Şîrâznâme, s. 60 dan alınan bilgi).
14. Osman Turan, "Celâleddin Karatay vakıfları ve vakfiyeleri", Belleten, XII, 1948, s. 75. Gönül Cantay (Güreşsever), "The Fatih Complex: The first educational site in İstanbul", Economic and Touristic Bazaar International, I/6, İstanbul 1983, s. 43.
15. Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1985, s. 243-249.
16. Gönül Cantay, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları. Ankara 1992, s. 39-40.
17. İbrahim Hakkı Konyalı, Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi, Konya, 1964, s. 819-821. Şemseddin Ebu Said Altında ibn Abdullah'ın medreseyi, caminin güney duvarına yerleştirdiğini, yapının tuğla olduğunu açıklar, eserin Anadolu Selçuklularının en eski medresesi ve vakfiyesinin de, en eski vakfiye olduğunu belirtir.; Metin Sözen, Anadolu Medreseleri, c. 2, İstanbul 1972, s. 104-107. "İplikçi medresesi" olarak tanıttığı yapıyı 1196/97 (Hicrî 593) yılından önceye bağlar.
18. Halil Edhem (Eldem), Kayseriye Şehri, İstanbul 1334, s. 52.
19. Gönül Cantay, a.g.e., s. 61-69.
20. İbrahim Hakkı Konyalı, Akşehir, İstanbul 1945, s. 293-294.
21. İbrahim Hakkı Konyalı, Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi, s. 813.
22. Gönül Cantay, a.g.e., s. 47-52.
23. Gönül Cantay, "Tokat'ta Tıp Medresesi ve Şifahanesi", Bilim ve Teknik, 152, Ankara, 1980, s. 7-11.; Gönül Cantay, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları, Ankara 1992, s. 60-66.
24. A. Süheyl Ünver, "Anadolu ve İstanbul'da imaretlerin Aşhane, Tabhane ve Misafirhanelerine ve Müesseslerinin Ruhî Kemâllerine Dair", İ. Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası, 18, Ayı Basım, İstanbul, 1941, s. 2398-2400.
25. A. Süheyl Ünver, a.g.m., s. 2396-2397.
26. Mustafa Cezar, Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi, İstanbul, 1985, s. 262.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara, 1984, s. 176 vd.

Kaynaklar :

- Ayverdi, E. Hakkı: İstanbul Mimarî Çağının Menşei Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri 630-805 (1230-1402). c. 1, İstanbul 1966.
- Ayverdi, E. Hakkı: Osmanlı Mimarîsinde Çelebi ve Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451). c. 2, İstanbul 1972.

TÜRK MİMARİSİNDE KÜLLİYE

- Ayverdi, E. Hakkı: Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481). c. 3-4, İstanbul 1973-1974.
- Yüksel, İ. Aydın: Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid, Yavuz Selim Devri 886-926 (1481-1520). c. 5, İstanbul 1983.
- (Güreşsever) Cantay, Gönül: "Bayburt Köylerinde Türk Mimari Eserleri", Sanat Tarihi Yıllığı III. 1969-70, s. 33-47.
- (Güreşsever) Cantay, Gönül: "Haseki Darüşşifası", Sanat Tarihi Yıllığı V. 1973, s. 101-117. (Güreşsever) Cantay, Gönül: Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişmesi. İstanbul 1975. (İ. Ü. E. F. Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- (Güreşsever) Cantay, Gönül: "Manisa and Mesir Festival", Economic and Touristic Bazaar International, Mart-Nisan İstanbul 1983, s. 46-47.
- (Güreşsever) Cantay, Gönül: "The Fatih Complex The first Educational Site in İstanbul", Economic and Touristic Bazaar International, Ağustos 1983, İstanbul, s. 43-46.
- (Güreşsever) Cantay, Gönül -B. N. Şehsuvaroğlu -A. (E.) Demirhan: Türk Tıp Tarihi. Bursa 1984.
- Cantay, Gönül: "Mimar Sinan Külliyyelerinde Kervansaray Planlaması", II. Uluslararası Türk- İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, Bildiriler, 2 cilt, İstanbul 1986, s. 87-103.
- Cantay, Gönül: "Sinan Külliyyelerinde Darüşşifa Planlaması", Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı, İstanbul 1988, s. 45-58.
- Cantay, Gönül: "16. Yüzyıl Külliyyelerinin Şehirlerin Gelişmesine Etkisi", Sinan'ın Osmanlı Türk Şehircilik ve Belediyeçiliğine Katkısı, Uluslararası Yuvarlak Masa Toplantısı, Bildiriler, İstanbul 1988, s. 1-12.
- Cantay, Gönül: "Edirne Semiz Ali Paşa Çarşısı", Erdem, V/13, Ankara 1990, s. 123-127.
- Cantay, Gönül: "16. Yüzyıl Külliyyelerinin Şehirlerin Tarihi Topografyasını Belirlemesi", Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı, Konya 1993, s. 75-78.
- Cantay, Gönül: "Türkiye İpek Yolu üzerindeki kuruluşlar I.", III. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi'ne sunulan bildiri, (25-29 Eylül 1993, Ankara), Baskıda.
- Cantay, Gönül: "İpek Yolu Üzerindeki Kuruluşlar II.", XII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, (12-17 Eylül 1994, Ankara), Baskıda.
- Cantay, Gönül: "Türklerde vakıf ve taş vakfiyeler", Vakıf Kültür Varlığının Korunması, Yaşatılması ve Bu Amaçla Malî Kaynak Sağlanması Semineri, Bildiriler, Ankara 1994, s. 147-162.
- Cantay, Gönül: "Anadolu Türk Mimarisinde Kadın Baniler", XIII. Sanat Tarihi Haberleşme Semineri (Tarih Öncesinden Günümüze Anadolu Kadınının Sosyal ve Kültürel Konumu)'ne Sunulan Bildiri, (9-13 Mayıs 1994, İstanbul).
- Cantay, Gönül: "Erken Osmanlı Mimarisi ile Timurlu Mimarisi arasında ilişki kurulabilir mi? Bir Karşılaştırma Denemesi", Uluğ Bey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler, Ankara 1996, s. 89-102; resim 342-352.
- Cantay, Gönül: "Bursa'da Osmanlıların ilk tıp kuruluşu", Erdem (Aydın Sayılı Özel Sayısı II.), Ankara 1996, s. 499-504. (4 plan+13 resim).
- Cantay, Gönül: "Karamanoğulları Mimarî Bütünlüğünde Alınan-Aktarılan Etkiler", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Bedreddin Cömert Anısına Sanatta Etkileşim Sempozyumu, Bildiriler, (25-27 Kasım 1998, Ankara), Ankara 2000, s. 76-85.